

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો
(જૈન આગમોનું ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ)

લેખક
બંસીધર ભટ્ટ

ગુજરાત વિદ્યાસભા
ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯.

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો (જૈન આગમોનું ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ)

[ભારતીય સંસ્કૃતિ વ્યાખ્યાનમાળાના ઉપક્રમે તા. ૨૫-૨-૯૩ના રોજ અપાયેલ વ્યાખ્યાન]

(સામીપ્ય, પુ. ૧૨, અં. ૧, ૧૯૯૫માંથી પુનર્મુદ્રિત)

લેખક
બંસીધર ભટ્ટ
પ્રોફેસર, વેસ્ટફાલિયા યુનિવર્સિટી, મ્યુન્સ્ટર (જર્મની)

ગુજરાત વિદ્યાસભા
ભોળાભાઈ જોશિંગભાઈ અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯.

❑ **Luptapraya Adikalīn Jain Tattvajñānana Gūḍha Sanketa**
by : Dr. Bansidhar Bhatt

❑ **પ્રકાશક :**
ડૉ. પી. સી. પરીખ
નિયામક :
ભો. જી. અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન
હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમરોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯.

❑ **© પ્રકાશક**

❑ **જૂન, ૧૯૯૬**

❑ **કિંમત : રૂ. ૩૦-૦૦**

❑ **કંપોઝ : અર્થ કોમ્પ્યુટર્સ, તુષાર કે. પટેલ**
૨૭, અડવાણી માર્કેટ, દિલ્હી દરવાજા બહાર,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪.
ફોન : ૫૬૨૪૩૦૬

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો*

(જૈન આગમોનું ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ)

બંસીધર ભટ્ટ*

પ્રાસ્તાવિક :

ભારતનો પ્રાચીન વૈદિકધર્મ અને ઈ.સ. પૂર્વે આશરે ચોથી સદીથી અસ્તિત્વમાં આવેલા જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મો; આ ત્રણે ધર્મોની વિચારસરણીમાં ક્યાં પરસ્પર સામ્ય મળી આવે છે અને ક્યાં, કોની, કોના પર કઈ રીતે અસર થવા પામી છે તે વિષે છેલ્લી એક સદીથી લગભગ ૫૦-૬૦ વિદ્વાનોનાં નાનાં મોટાં ૭૦-૮૦ સંશોધનો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આવા સંશોધન-સાહિત્યના ઇતિહાસની રૂપરેખાનો કાંઈ પરિચય આપવાનું અહીં આવશ્યક નથી. પરંતુ, જૈન-જૈનેતર ધર્મોમાં સમવિષમતા દર્શાવવા કે જૈનધર્મના આદિકાળની વિચારસરણી પ્રકાશમાં લાવવા પાછળ આમાંના કેટલાક મુખ્ય વિદ્વાનોનું કયું અગત્યનું દષ્ટિબિંદુ હતું તે અહીં સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક છે. ૧૮૮૫ માં એન્થ લૉયમાને જૈન આગમોમાંથી - રાજપ્રશ્નીમાંથી પાયાસી-કથા અને જ્ઞાતાધર્મકથામાંથી દ્રૌપદી-કૃષ્ણની કથાઓ, તેમ જ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાંથી જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને અપ્રાપ્ય બારમા અંગ દષ્ટિવાદની કાલ્પનિક વિષયાનુક્રમણીમાંથી તંત્રશાસ્ત્ર વગેરે વિષયવસ્તુની સમાનતા બ્રાહ્મણ પરંપરાનાં ક્યાં શાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે તે જણાવ્યું. ૧૯૦૨ માં એફ. ઓટ્ટો શ્રાઉરે પ્રાચીન જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મળી આવતા ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ, વિનયવાદ, જેવા વિષયો વિષે ચર્ચા કરતાં પ્રસંગોપાત બ્રાહ્મણ પરંપરાના સાહિત્યમાં મળી આવતા તે તે વિષયોના કેટલાક વિચારો સાથે સામ્ય દર્શાવ્યું. ૧૯૧૫ માં હેરમાન ઓલ્ડેનબેર્ગે ઉપનિષદોના અને બૌદ્ધોના વિચારોની જે તુલના કરી છે તે જૈન વિચારસરણી માટે એટલી જ આવકારદાયક થઈ પડી છે. ૧૯૩૫ માં એ.એમ. ઘાટગેએ જૈન આગમોમાં ઉત્તરાધ્યયન, ઉપાસકદશા, ભગવતી (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ), જ્ઞાતાધર્મકથા વગેરેમાં, અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તથા જાતકકથાઓમાં મળી આવતી સમાનતા વિષે લેખ લખ્યો, અને જૈન આગમોનાં વૃત્તાંતો જાતકકથાઓ કરતાંય પ્રાચીન અને મૌલિક છે તેમ જણાવ્યું. અહીં ઘાટગેએ જાલ શારપેન્ડીઅરની (૧૯૨૨) ઉત્તરાધ્યયનની આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો હોવા છતાં પણ, ઉત્તરાધ્યયનનાં આદિ-મૂળ જૈનેતર જાતકકથાઓમાં રહ્યાં છે તેવું પુરવાર કરતી શારપેન્ડીઅરની સંશોધન પ્રક્રિયામાં ક્યાં દોષ રહી ગયો છે તે (ઘાટગેએ) દર્શાવ્યું પણ નથી અને આગળ સંશોધન પણ કર્યું નથી, તથા શારપેન્ડીઅરે કેટલીક જાતકકથાઓની અને બૌદ્ધગ્રંથોની, તો કેટલીક ઉત્તરાધ્યયનની ગાથાઓમાં અનેક રીતે સામ્ય દર્શાવ્યાં છે તે બાબતે કોઈ ઉલ્લેખય કર્યો નથી ! ૧૯૫૭ માં ગોવિંદ ચંદ્ર પાંડેની *Studies in the Origins and History of Buddhism* નામે એક કૃતિ પ્રકાશિત થઈ. ભારતીય વિદ્વાનોને તેના વિષયવસ્તુનાં વિવેચન એટલાં આકર્ષક થઈ પડ્યાં કે તેની ૧૯૭૪ માં બીજી અને ૧૯૮૩ માં ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધિમાં આવી. આ કૃતિમાં પાંડેએ વૈદિક અને જૈન-બૌદ્ધ વિચારોમાં જણાતી સમવિષમતા વિષે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી, તથા સંસારત્યાગના આદર્શની પ્રજ્ઞાલી વૈદિક વિચારધારાથી ભિન્ન છે, અને આર્યો ભારતમાં આવ્યા તે પહેલાંથી તે આદર્શનો આદિઓત શ્રમણ કે આર્હત પરંપરામાંથી ચાલ્યો આવતો હતો, જે આજે જૈન-બૌદ્ધ સાહિત્યમાં સૌ પ્રથમ વાર પ્રતિબિંબિત થયો છે, તેવું સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. શ્રમણ પરંપરાના આગ્રહી બૌદ્ધ અને જૈન વિદ્વાનોને ઉપકારક વિષયસામગ્રી પૂરી પાડતી પાંડેની આ કૃતિ એક શાસ્ત્રગ્રંથરૂપ થઈ પડી છે. ૧૯૫૭ પછીથી પ્રસ્તુત મુદ્દાઓની ચર્ચા કરતાં પ્રકાશિત થયેલાં કેટલાંક મુખ્ય સંશોધનોના ઉલ્લેખ કરી, પાંડેએ પોતાની કૃતિની નવી આવૃત્તિઓમાં તે તે સંશોધનો પર ક્યાંય સમીક્ષા કરી હોય તેવું જણાતું નથી. ૧૯૬૫ માં દલસુખભાઈ માલવણીઆએ આગમયુગ કા જૈન દર્શન નામે એક કૃતિ હિંદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરી અને ૧૯૮૫ માં *Beginnings of Jaina*

+બો. જે. વિદ્યાભવનમાં 'ભારતીય સંસ્કૃતિ વ્યાખ્યાન માળા'ના ઉપક્રમે તા. ૨૫-૨-૧૯૮૩ ના રોજ અપાયેલ વ્યાખ્યાન.

*પ્રોફેસર, વેસ્ટકોલિયા યુનિવર્સિટી, મ્યુન્સ્ટર (જર્મની)

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો]

[૧

Philosophy in the Ācārāṅga નામે એક લેખ લખ્યો, જેમાં જૈન દર્શનના સિદ્ધાંતોની આચારાંગમાં મળી આવતી પ્રાથમિક ભૂમિકા દર્શાવતાં, સાથે સાથે ઔપનિષદ વિચારસરણીનો પણ કાંઈક ઉલ્લેખ કર્યો. આ જ અરસામાં, ૧૯૬૧થી લુદ્દવીગ આલ્સદોર્ફ ઘણા લેખો લખી જૈનોના ઉત્તરાધ્યયનનાં ઘણાં અધ્યયનોનો ઉદ્ભવ મૂળ પ્રાચીન જાતકકથાઓમાંથી થયો છે તેમ દર્શાવી જાર્લ શારપેન્ટીઅરની ઉત્તરાધ્યયનની આવૃત્તિમાં રહી ગયેલા દોષો દૂર કર્યા. ૧૯૬૭ થી જાપાનના હાજીમે નાકામુરાએ જાપાની ભાષામાં પ્રાચીન ભારતીય ધર્મોની સમીક્ષા કરી અને ૧૯૮૩ માં આચાર, સૂત્રકૃતાંગ, ઋષિભાષિતાનિ, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ઇત્યાદિ જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી અને કેટલાક બૌદ્ધ શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી પરસ્પર શબ્દસામ્ય સાથે વિચારસામ્ય પણ દર્શાવ્યું. ૧૯૭૮માં કે.કે. દીક્ષિતે પશ્ચિમના કેટલાક વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો સાથે જૈન આગમોમાં મળતી વિચારસરણીની પ્રાચીનતા દર્શાવવા ચર્ચા કરી.

જૈનોના આગમોમાં આચાર, સૂત્રકૃતાંગ, દશવૈકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયન પ્રાચીન ગણાય છે. તેમાં આચારનો પહેલો શ્વેતસ્કંધ સૌથી પ્રાચીન છે. આ બધાનું અધ્યયન કરતાં સામાન્ય કક્ષાના વાચકને પણ એક સત્યની તો અવશ્ય અને સહેજે ઝાંખી થઈ જાય છે કે જે સિદ્ધાંતો માટે જૈન દર્શન જાણીતું થયું છે તે સિદ્ધાંતો, જેવા કે જીવ-અજીવાદિ ૭-૯ તત્ત્વો, ૫ સમિતિઓ, ૫ અસ્તિકાયો, ૩ ગુપ્તિ, ૫ જ્ઞાન, ૮ કર્મપ્રકૃતિ, ૪ કષાયો, સપ્તભંગી અને નય, ઉપરાંત, ૨૪ તીર્થંકરોની કલ્પના કે તેમનાં નામોનો ઉલ્લેખ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ આચારના પહેલા શ્વેતસ્કંધમાં તો મળતાં જ નથી, પણ બીજા પ્રાચીન આગમોમાંયે તે બધાં દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. પરંતુ, જૈન તત્ત્વદર્શન સંબંધી કોઈ કોઈ વિચારો જે સંકેતરૂપે પ્રાચીન જૈન આગમોમાં આમ તેમ ગૂઢ વિખરાયેલા પડ્યા છે, તેમને સંશોધનો દ્વારા પ્રકાશમાં લાવવાની દિશામાં હજી સુધી કોઈપણ વિદ્વાને શરૂઆત કરી નથી. આ વિચારો પ્રાચીનતમ છે અને તત્કાલીન ઔપનિષદ દર્શન સાથે શબ્દસામ્ય કે વિચારસામ્ય ધરાવે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ તે આજે મળી આવતા પ્રચલિત જૈન દર્શનથી તદ્દન ભિન્ન તરી આવતા એક અજ્ઞાત પ્રાચીનતમ જૈન દર્શનની કોઈ નવી જ દિશા સૂચવે છે. ૧૯૮૮ માં ઇટલીથી પ્રસિદ્ધ થયેલા મારા લેખમાં જૈન દર્શનના આવા ગૂઢ વિચારો મેં પ્રકાશિત કર્યા હતા (ભદ્ર ૧૯૮૮), તે હું અહીં વિસ્તારથી રજૂ કરવા માગું છું.

§ ૦૧. જૈન આગમો

જૈન આગમોની વિષય-ગૂંથણી તદ્દન અટપટી અને કિલ્લ છે. તેમાંના કોઈ એક મુદ્દાની અપેક્ષાએ ઇતર મુદ્દાની પ્રાચીનતા પુરવાર કરવાનું કાર્ય પણ એટલું જ અટપટું અને વિકટ બની જાય છે. તેમ છતાં, પ્રાચીન પુરવાર થએલા જૈન આગમ ગ્રંથોની અને તેમાંના કેટલાક વિભાગોની કે ફકરાઓની સ્પષ્ટ સમજ શકાય એ રીતે મેં સમીક્ષા કરી છે. અહીં ચર્ચા કરવામાં આવતા વિભાગોની આવાં વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુથી કોઈ વિદ્વાને સમીક્ષા કરી નથી. આ પ્રકારનો અભ્યાસ આ લેખમાં કોઈ એક સૂત્રગ્રંથને કદાચ સંપૂર્ણ ન આવરી શકે, તો પણ જે નવા દૃષ્ટિકોણથી અહીં એની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે તે ભવિષ્યમાં જૈન દર્શનના બીજા કોઈ મુદ્દાઓની પણ સમીક્ષા આ પ્રકારે આગળ વધારવા એક નવો માર્ગ ચીંધશે એમ હું માનું છું. આ સમીક્ષામાં જૈન વિચારોના વિકાસનાં સોપાનોની એક ઐતિહાસિક પરંપરાનો પણ ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે; અને બ્રાહ્મણ વિચારધારા સાથેના તેના ધનિષ્ઠ સંબંધો અને સમાનતા પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે. દિગંબર જૈનોના પ્રાચીન ગ્રંથો અહીં વિવેચન માટે સ્વીકૃત શ્વેતાંબરોના આગમ ગ્રંથો કરતાં નવા છે, જેથી દિગંબર ગ્રંથોને આ લેખમાં મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું નથી.

§ ૧. આચાર : પ્રથમ શ્વેતસ્કંધ - બ્રહ્મચર્યા (આચાર I)

જૈન આગમોમાં જીવ વિષેની કલ્પના આત્મતત્ત્વનાં ગૂઢ ચિંતનોમાંથી ઉદ્ભવી નથી, પરંતુ જૈનોના દૈનિક જીવનના અનુભવોમાંથી રૂઢ થયેલી છે, આવા પ્રકારના હેરમાન યાકોબીના^૧ મંતવ્ય પાછળ જે તથ્ય રહ્યું છે તે તપાસવા માટે જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોમાં સૌથી પ્રાચીન ગણાતા શ્વેતાંબર જૈનોના આચારાંગસૂત્રના પ્રથમ શ્વેતસ્કંધની સમીક્ષા આવશ્યક થઈ પડે છે. આ શ્વેતસ્કંધને બંભચેર (બ્રહ્મચર્યા, જુઓ § ૧.૮) કહે છે, જે ઇ.સ. પૂર્વે આશરે ત્રીજી કે બીજી સદી જેટલું પ્રાચીન કહી શકાય. આચારના બ્રહ્મચર્યામાં કુલ ૮ અધ્યયનો મળે છે, પણ મહાપરિણા-

મહાપરિજ્ઞા નામે તેનું એક અધ્યયન જૈન પરંપરામાંથી લુપ્ત થયું છે, તેવું શ્વેતાંબરો માને છે. સુગમતાને કારણે અહીં મુનિ જંબૂવિજયજીની આચારસૂત્રની આવૃત્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં બધાં સૂત્રોની સંખ્યા સળંગ આપવામાં આવી છે. વળી, સરળતાના કારણે, અહીં પ્રાકૃત ભાષાનાં નામોનું સંસ્કૃત ભાષામાં રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું છે તથા પ્રાકૃત કે સંસ્કૃત ભાષાનાં નામો નાગરી લિપિને બદલે ગુજરાતી લિપિમાં દર્શાવ્યાં છે, અને ગાથા શબ્દ સામાન્ય રીતે કોઈપણ પદ્યરચના માટે વાપર્યો છે.

§ ૧.૧. આચાર-બ્રહ્મચર્યા-શસ્ત્રપરિજ્ઞા (આચાર ૧)

બ્રહ્મચર્યાના પહેલા અધ્યયન સત્યપરિણ્યા-શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં કુલ સાત ઉદ્દેશો (અધ્યયનના પેટાવિભાગ) આવે છે. તેના પહેલા ઉદ્દેશમાં બાકીના છ ઉદ્દેશોની પૂર્વભૂમિકારૂપે જીવાત્મા, હિંસક કર્મ વ.નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સમગ્ર રીતે જોતાં, શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં જીવ માટે પ્રાણ શબ્દનો જ પ્રયોગ મળે છે. જો કે શારીરિક જીવાત્માના અર્થમાં ત્યાં આયા-આત્મા શબ્દ ૧૦ વાર આવે છે. જ્યારે ફક્ત ૪ વાર જ્યાં જીવ શબ્દ એક સામાન્ય અર્થમાં વપરાયો છે, એ બધાં સૂત્રો ક્ષેપક છે (જુઓ § ૧.૧.૨). પરંતુ પ્રાણ શબ્દ શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં ૨૧ વાર યોજવામાં આવ્યો છે. તેમાં પશુ, પંખી, વનસ્પતિ, અને માનવજાત સમાઈ જાય છે. વળી, આ અધ્યયનમાં વ્યક્તિગત શારીરિક જીવાત્માની વિચારણા કરવામાં આવી છે (જેમ કે... મે આયા...મારો આત્મા. આચાર ૧.૧.૧.અનુકૂળતાને લીધે આ લેખમાં પ્રાણ શબ્દ માટે ગુજરાતીમાં સામાન્ય અર્થમાં જીવ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.)

મનુષ્યને કમ્મ સમારંભા ની - હિંસાત્મક કર્મની પરિણ્યા - પરિજ્ઞા (સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને સંન્યાસ) ન થાય ત્યાં સુધી તે અનેક જન્મોમાંથી પસાર થયા કરે છે અને વિરૂઢરૂઢે ફાસે પહિંસવેદેતિ - અનેક પ્રકારનાં દુઃખસ્પર્શની લાગણી અનુભવે છે. પણ કર્મ-સમારંભોનું પૂરું જ્ઞાન થતાં જ તે જન્મ-મરણના બંધનમાંથી છૂટે છે (જાતિમરણમોચનં. આચાર ૧.૫-૭). અહીં અને અન્યત્ર આવતો સમારંભ શબ્દ વૈદિક છે. વૈદિક સાહિત્યમાં યજ્ઞની પરિભાષામાં પશુહિંસા માટે હિંસા શબ્દને બદલે “પકડવાના” અર્થમાં આલમ્બતે-આરમ્બતે જેવો શબ્દપ્રયોગ થતો. અશોકના શિલાલેખોમાં (..નો કિંચિ જીવે આલમ્બિતુ પજોહિતવિયે..) અને ગૌતમધર્મસૂત્રમાં (..અનાસ્મી...૩.૨૪) પણ આરંભ-આલભ શબ્દ હિંસાના અર્થમાં વપરાયો છે. વૈદિક યજ્ઞની પરિભાષાનો સમારંભ શબ્દ જૈનોના આચારમાં શા માટે વપરાયો હશે એવી શ્મિતહાઉસેને શંકા વ્યક્ત કરીને આ શબ્દનો શૂબ્રીંગે કરેલો અર્થ (..to have to do..દશવૈકાલિક, ૬.૨૮, પૃ. ૨૧૭) યોગ્ય નથી એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે (શ્મિતહાઉસેન પૃ.૯-૧૦). આનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે પ્રાચીન જૈન વિચારકોને વૈદિક વિચારધારા કે યજ્ઞયાગાદિક ક્રિયાઓ સાથે કોઈ વિરોધ નહોતો.^૨

§ ૧.૧.૧. “છ જીવ-નિકાયો” (આચાર ૧.૨-૭)

શસ્ત્રપરિજ્ઞાના બાકીના છ (૨-૭) ઉદ્દેશોમાં છ પ્રકારની હિંસાત્મક ક્રિયાઓ અને તેની પરિજ્ઞા વિષે વિવેચન થયું છે. અહીં છ સમારંભોનાં વર્ણન વ્યાવહારિક જીવનમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. જે પદાર્થના ઉપયોગથી તે પદાર્થમાં રહેતા જીવોની હિંસા સંકળાયેલી હોય તેવા પદાર્થના નામ ઉપરથી એ સમારંભનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આવા પદાર્થોમાં પૃથ્વી, ઉદક (પાણી), અગ્નિ, વનસ્પતિ, ત્રસ-કાય અને વાયુની ગણના થઈ છે. શસ્ત્રપરિજ્ઞા જણાવે છે કે કેટલાક લોકો પરિવંદન, માન અને પૂજન માટે તથા જાતિ-મરણમાંથી છૂટવા હિંસક કર્મો આદરે છે (૧.૬, ૨.૧૩, ૩.૨૪, ૪.૩૫, ૫.૪૩, ૬.૫૧, ૭.૫૮). આ બધા ઉદ્દેશોમાં ફક્ત સાધુઓનાં જ, અને તે પણ ફક્ત પાંચ કર્મોની જ ચર્ચા છે-પાપ કે પુણ્યવાળાં સમગ્ર કર્મોની અહીં ચર્ચા નથી (સરખાવો: અણગારા મો ત્તિ એગે પવયમાણા... વિહિંસંતિ- અમે તિશ્ચુ છીએ એમ રટયા કરી કેટલાક...હિંસા આદરે છે. ૨.૧૨, ૩.૨૩, ૪.૩૪, ૫.૪૨, ૬.૫૦, ૭.૫૭ જૈનોની અને બૌદ્ધોની પરિભાષામાં હિંસા શબ્દના સ્થાને વિહિંસા શબ્દ પ્રચલિત છે.). ગૌતમ ધર્મસૂત્ર પ્ર.૩ (પૃ. ૩૫-૩૬)માં અગ્નિ પ્રજ્વલન (૩.૨૬), માંસાહાર (૩.૩૦), ચામડાનાં

વસ્ત્રો કે વલ્કલ ધારણ કરવા (૩.૩૩) બાબતે જે જે ઉલ્લેખો આવે છે તે શસ્ત્રપરિજ્ઞાનાં આવાં વિધાનો સાથે સરખાવી શકાય. કૌષીતકિ બ્રાહ્મણ ઉપનિષદમાં (૨.૩-૫) પણ આવા પ્રકારનું વર્ણન આવે છે. બીજા ઉદ્દેશ પૃથ્વીશસ્ત્રમાં (૨.૧૫) કાપવાના અર્થમાં ભિદ્ તથા તેની ઉપર આચાર-નિર્યુક્તિમાં (૯૭, પૃ. ૨૨) છેદવાના અર્થમાં છિદ્ ક્રિયાપદો યોજ્યાં છે. તેમાં પૃથ્વીની અંદર રહેતા જીવોની હિંસાનું વર્ણન સહજ સ્પષ્ટ થાય છે. આચાર નિર્યુક્તિ ૧૦૩ પણ “પૃથ્વીમાં (તન્નિસ્સિણ) રહેતા જીવો” એવો પૃથ્વીશસ્ત્રનો અર્થ કરે છે. આચાર નિર્યુક્તિ ૯૫ માં પૃથ્વીકાય-શસ્ત્રમાં (હલકુલિયવિસકુદ્દાલ...એવં તુ સમાસઓ સત્થં) હળ, કુલિક, કોદાળી વગેરે સાધનોની ગણતરી કરી છે. વળી, આચાર્યૂર્ણિએ (પૃ. ૧૯-૨૦) પણ આ વિષે તેવું જ મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે. એટલે કે હળ, કોદાળી જેવાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં પૃથ્વીમાં રહેતાં જીવજંતુની હિંસા ધાય છે તેને પૃથ્વીકાય-શસ્ત્ર કે પૃથ્વી-કર્મ-સમારંભ કહે છે. આ વર્ણનોમાંથી પૃથ્વીકાય જીવો હોય તેવો અર્થ સંભવતો નથી.

ઉદકશસ્ત્ર (પાણી પીવું, નહાવું, ધોવું, ઇત્યાદિ) નામે ત્રીજા ઉદ્દેશમાં સૂત્ર ૨૬ (સંતિ પાણા ઉદયણિસ્સિયા જીવા અણેગા. જુઓ ૬ ૧.૧.૨.) પણ ઉદયણિસ્સિયા (ઉદક-નિઃસૃતાઃ કે ઉદક-નિઃશ્રિતાઃ) પદ દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે કે અહીં “પાણીમાંથી નીકળતા” કે “પાણીમાં રહેતા” જીવોની ચર્ચા છે. તેમાંથી પાણી જીવ છે એવો, એટલે કે ઉદકકાય જીવો જેવો અર્થ નીકળતો નથી. આ કારણે જૈન મુનિઓ પાણીનો ઉપયોગ ન છૂટકે જ કરે છે અને વિચડ (વિકૃત - કોઈ ગૃહસ્થીએ ઉકાળીને ઠારી રાખેલું) પાણી પીએ છે^૩ (સરખાવો: વસ્ત્રપૂતં જલં પિબેત્-મનુસ્મૃતિ, ૬.૪૬ અને બૌધાયન ધર્મસૂત્ર, ૨.૬.૧૧.૨૪). તેવી રીતે ચોથો ઉદ્દેશ-અગ્નિશસ્ત્ર જણાવે છે કે આગ લગાડવાથી પૃથ્વી, તણખલાં, પાંદડાં, લાકડાં, ગોબર અને કાદવ જેવામાં ભરાઈ રહેલાં (પુઢવિ-ણિસ્સિયા તણ-ણિં પત્ત-ણિં કટ્ટ-ણિં ગોમય-ણિં કયવર-ણિં ૪.૩૭) જીવજંતુની હિંસા થાય છે. માટે અગ્નિક્રમ સમારંભ ન આચરવો, અગ્નિશસ્ત્રનો ઉપયોગ ન કરવો. આ સંદર્ભમાં જીવજંતુને સંપાતિમા (જુઓ પિશેલ § ૬૦૨) કહ્યાં છે. એટલે કે હવામાં ઊડતાં જીવજંતુ પણ અગ્નિ સ્પર્શ થતાં (અગ્નિ પુઢ્ઠા) મરી જાય છે. અગ્નિકાયશસ્ત્ર અને ત્રસકાયશસ્ત્રમાં (ઉદ્દેશ ૬) ણિસ્સિય - શબ્દપ્રયોગ થયો છે. આચાર નિર્યુક્તિ ૧૨૩ પણ જણાવે છે કે અગ્નિશસ્ત્રથી પૃથ્વી, પાણી કે વનસ્પતિમાં ભરાઈ રહેલાં અને ત્રસકાય જીવજંતુ (આગળ જુઓ) મરી જાય છે. આ જીવો સ્વયં અગ્નિકાય હોય એવું ઘટી શકતું નથી. વનસ્પતિશસ્ત્ર વિષેના પાંચમા ઉદ્દેશમાં વનસ્પતિનું વિશિષ્ટ પ્રકારે વર્ણન થયું છે. વનસ્પતિની હિંસાનો પ્રતિષેધ પ્રાચીન વૈદિક કાળથી થતો રહ્યો છે. (જેમ કે, વર્જયેદ્વીજવઘમ્ ગૌતમ ધર્મસૂત્ર ૩.૨૨). આ મુદ્દાનો આગળ (§ ૨.૧.૨) વિચાર કરવામાં આવશે. ત્રસકાયશસ્ત્ર નામે છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે “જતા” કે “ભય પામતા” ત્રસ(કાય) જીવોનું વર્ણન આવે છે. તેમાં (૬.૫૨) જણાવ્યું છે કે કેટલાક પૂજા કે પ્રતિષ્ઠા ખાતર (અચ્ચાણ), મૃગચર્મ, માંસ કે લોહી માટે (અજિણા...મંસાણ...સોણિતાણ) જીવોનો વધ કરે છે (વર્ષેતિ). આવા સંદર્ભમાં અહીં એક નવા વધ ક્રિયાપદનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ થયો છે. આથી સ્પષ્ટ કહી શકાય કે અહીં શિકાર જેવાં હિંસક કર્મોની સાથે સાથે બાણ કે એવું ત્રસ-શસ્ત્ર સંકળાયેલું છે. આ શસ્ત્રો એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે “ગતિ કરે છે” (ત્રસ) અને જીવોનો વધ કરતાં હોવાથી તેમને “ભય ઉપજાવે છે” (તસંતિ પાણા પદિસો દિસાસુ ચ ૬.૪૯), આથી આવાં શસ્ત્રોને ત્રસકાયશસ્ત્ર કહે છે. આ ઉદ્દેશમાં ત્રસ (કાય) જીવો (તસા પાણા) અને ત્રસકાય શસ્ત્ર, બંને શબ્દો જુદા જુદા સંદર્ભમાં સંકળાયેલા છે. ત્રસકાયશસ્ત્ર હિંસક શસ્ત્રના અર્થમાં આવે છે. પણ તસા પાણા ઈડાંમાંથી કે વગર ઈડે કે ગર્ભમાંથી જન્મતા (અંડજ, જરાયુજ, પોતજ) ચર જીવો માટે વપરાય છે. ત્રસ અને સ્થાવર જેવા જીવોના બે વિભાગો પ્રાચીન વૈદિક કાળથી ચાલ્યા આવે છે.^૪ અહીં ત્રસ-એટલે કે હલનચલન કરતા જીવોમાં, નાના જીવો: અંડજ, રસજ (પ્રવાહીમાં ગરમીની વિક્રિયાથી ઉદ્ભવ પામતાં), સ્વેદજ, સંમૂચ્છિંમ (? સ્ત્રીપુરુષના સમાગમ વિના જન્મતાં ? કદાચ, સમુચ્છિત્ર ? અથવા, ઠંડીથી ઘટ્ટ બનેલો પ્રવાહીનો ગઢો ?), ઉદ્ભિમજ્જ (વનસ્પતિ) અને મોટા જીવો: પોતજ, જરાયુજ અને ઔપપાતિક (મુખ્યત્વે સંસારી જીવો, દેવ, મનુષ્ય, ઇત્યાદિ) ઉપરાંત સ્થાવર-એટલે કે વનસ્પતિ જેવા સ્થિર જીવો

(જુઓ આચાર નિર્ચુકિત ૧૫૪.). ચોથા ઉદ્દેશમાં અગ્નિશસ્ત્ર માટે જે અર્થમાં સંપાતિમા શબ્દ આવ્યો હતો તે જ અર્થમાં તે સાતમા ઉદ્દેશ વાયુશસ્ત્ર માટે પણ યોજાયો છે. પવન હુંકાય કે હવા વેગવંત બનતાં - વાયુ વાવાથી-હવામાં ઊડતાં જીવજંતુ મરી જાય છે (સંતિ સંપાદિમા પાળા આહચ્ચ સંપતંતિ ય ૭.૬૦), આ પ્રકારના કર્મસમારંભને વાયુકાયશસ્ત્ર કહે છે. અહીં, વાયુ હિંસાનું એક સાધન છે, પણ તે સ્વયં જીવ છે તેવો અર્થ ઘટી શકતો નથી.

§ ૧.૧.૨. શસ્ત્રપરિજ્ઞાની વિચારધારા અને પરિભાષા

સમગ્ર શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનમાં પ્રાણ શબ્દનો પ્રયોગ વિશેષ તરી આવે છે, પણ જીવ શબ્દ ઉપયોગમાં લીધો નથી. ઉપનિષદોમાં પણ પ્રાણ શબ્દ જીવના અર્થમાં વપરાયો છે, જેમ કે સર્વે પ્રાણાઃ (કૌષીતકિ ઉપનિષદ ૩.૨), પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા... (કૌષીતકિ બ્રાહ્મણ ઉપનિષદ). પ્રાણ શબ્દપ્રયોગ જીવશબ્દ કરતાં પ્રાચીન છે. બ્રહ્મચર્યાના બીજા અધ્યયન લોગવિજય (લોકવિચય)માં પ્રાણ શબ્દ બેયમાં અને ચારપગાં પ્રાણીઓ માટે પણ વપરાયો છે (જુઓ ઉદ્દેશ ૩, સૂત્રો ૭૮-૭૯, સરખાવો દશવૈકલિક ૬.૧૧.). આમ, ચર અને સ્થાવર, મનુષ્યો અને પશુ, બધા પ્રકારના જીવો માટે પ્રાણ શબ્દ પ્રયોગ થયો છે. જૈન દર્શનમાં હિંસા માટે પ્રાચીન શબ્દ પ્રાણાતિપાત- પ્રાણાતિપાત પ્રચલિત છે, તેમાં પણ પ્રાણ શબ્દથી બધા જીવો આવરી લીધા છે. શસ્ત્રપરિજ્ઞા જણાવે છે કે પ્રાણો પૃથક્ પૃથક્ - વિવિધ સ્થળે રહેલા છે (સંતિ પાળા પુદ્ગે-સિયા ૨.૧૧, ૬.૪૯), શૂબ્રીંગે ૨.૧૧-૧૨ને ધ્રુવગંડિકા તરીકે ગણ્યા છે. શસ્ત્રપરિજ્ઞાની કોઈ પ્રાચીન વાચનામાં અમુક અમુક સ્થળે આ ધ્રુવગંડિકાની પુનરુક્તિ થતી રહેતી, તેવું આચારયૂષિના આધારે (પૃ.૩૦, ૩૭) નિશ્ચિત થાય છે, પણ અત્યારે મળી આવતી આચારની બધી આવૃત્તિઓમાંથી વાચનાકારોએ આવી ધ્રુવગંડિકા કેટલાક પાઠમાંથી દૂર કરી છે (શૂબ્રીંગ-આચાર, પૃ.૫૭). આ ધ્રુવગંડિકા સૂત્રકૃતાંગ I ૧૦.૪. માં પણ પુનરાવર્તન પામી છે.

શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં ત્રણ સ્થળે (૩.૨૬ બેવાર, ૬.૪૯, ૭.૬૨ ચાર વાર)° આવતા જીવ શબ્દ વિષે અહીં ચર્ચા કરવાની જરૂર છે. સંતિ પાળા ઉદયનિસ્સિયા જીવા અળેગા (૩.૨૬ પ્રાણો, પાણીમાંથી નીકળતા જીવો અનેક છે)માં પ્રાણ શબ્દ જીવના જ અર્થમાં હોવાથી જીવ શબ્દ અહીં નિરર્થક થઈ પડે છે. આ સૂત્ર પછી આવતું સૂત્ર-ઈહં ચ ખલુ ભો અળગારણં ઉદયં જીવા વિયાહિયા (૩.૨૬ ભિક્ષુઓ માટે અહીં પાણીને જીવો કહ્યા છે)માં એક નવું “આગવું મંતવ્ય” રજૂ થયું છે, અને તે સમગ્ર ઉદ્દેશ ૩ માં મૂળ સળંગ ચાલી આવતાં વર્ણનોમાં ક્ષતિ પહોંચાડે છે. આ સૂત્ર મૌલિક નથી, પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત થયું હોય એમ લાગે છે. છઠ્ઠા ઉદ્દેશના સૂત્ર ૪૯ માં (...એસ સંસારે તિ પવુચ્ચતિ...સર્વેસિ પાળાણં..ભૂતાણં..જીવાણં..સતાણં..) પ્રાણ-ભૂત-જીવ-સત્ત્વ જેવા નિરર્થક સમાનાર્થ “શબ્દાંબર” (cliche°- કલીશે), સંસાર, નિજ્ઞાહતા, પરિણિવ્વાણ, મહાભયં દુક્ખં જેવા નવા શબ્દોની ગૂંથણી અને તેમાંથી વ્યક્ત થતો નવો વિચાર, વગેરે બાબતો આખા શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં તદ્દન અલગ પડી જાય છે. વળી, દરેક ઉદ્દેશ સંપૂર્ણ પૂરો થયા પછી, તે ઉદ્દેશના અંતે इति बेमि જેવું ઇતિશ્રી આવે છે. પરંતુ ૬.૪૯ માં આ પ્રણાલીનું ઉલ્લંઘન થયું છે. તેમાં इति बेमि ઉદ્દેશની અંદરના ભાગમાં આવ્યું છે. આમ, એસ સંસારે...તિ बेमि (સૂત્ર ૪૯)પ્રક્ષિપ્તા છે. તેમાં સર્વેસિ પાળાણં...તિ बेमि સુધીનો ભાગ આચાર ૪.૨.૧૩૯ માંથી ઊતરી આવ્યો હોય તેમ જણાય છે.

સૂત્ર ૭.૬૨ કાંઈક વિશેષ સ્પષ્ટતા માગી લે છે. શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં છ જીવનિકાયો-છ પ્રકારના જીવો-હોય એવાં વર્ણન નથી, પરંતુ જીવોની હિંસાના છ પ્રકારનાં વર્ણનો છે તે હકીકત, ઉપરનાં વિવેચનોથી (§ ૧.૧.૧) પ્રકાશમાં આવી શકી. આખા શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં ક્યાંય છજ્જીવનિકાય (છ પ્રકારના જીવો) શબ્દ મળતો નથી. તે સાતમા ઉદ્દેશને અંતે ફક્ત સૂત્ર ૬૨માં ચારવાર આવે છે. સામાન્ય રીતે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દરેક ઉદ્દેશ પૂરાં થતાં જ અંતે इति बेमि જેવી ઇતિશ્રી મૂકીને તે ઉદ્દેશ પૂર્ણ થયો તેમ દર્શાવ્યું છે. તે પ્રમાણે સાતમા ઉદ્દેશમાં સૂત્ર ૬૧માં इति बेमि થી તે ઉદ્દેશ પૂર્ણ થયો છે તેવું નિશ્ચિત થવા છતાં, સૂત્ર ૬૨માં इति बेमि નું પુનરાવર્તન જોવા મળે છે ! સમગ્ર શસ્ત્રપરિજ્ઞાના ઉપદેશનો નિષ્કર્ષ દર્શાવતું સૂત્ર ૬૨ પાછળથી અહીં પ્રક્ષિપ્ત છે (જુઓ રિ.૭).

હુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો]

[૫

શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં છ-જીવ-નિકાયની-પૃથ્વી(કાય)જીવ, ઉદક(કાય)જીવ, અગ્નિ(કાય)જીવ, વનસ્પતિ(કાય)જીવ, ત્રસકાયજીવ અને વાયુ(કાય)જીવની-એક નવી વિચારસરણી જન્મી છે એવું જૈન ટીકાકારો અને તેઓને અનુસરીને જૈન દર્શનના દરેક સંશોધકો જણાવે છે, તે ભૂલભરેલું છે. જો કે ત્રસકાય જીવો વિષે ઉપર સ્પષ્ટતા કરી છે (§ ૧.૧.૧.) અને વનસ્પતિકાય વિષે આગળ વિચારણા કરવામાં આવશે. દશવૈકલિકના ચોથા અધ્યયનનાં ગદ્યસૂત્રોમાં ૩ વાર જીવનિકાય શબ્દને બદલે જીવણિયા (જીવનિકા “જીવન નિર્વાહનું સાધન”) શબ્દ આવે છે. શૂબ્રીંગે તેની આવૃત્તિમાં આ બાબતની નોંધ લીધી છે (પૃ. ૨૪૦), અને તેના મતને અમારા વિવેચનથી પુષ્ટિ મળે છે. આ ઉપરાંત, શૂબ્રીંગે સંશોધનોના આધારે જણાવ્યું છે કે શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં કર્મસમારંભોનો મૂળ ક્રમ-પૃથ્વી (ઉદ્દેશ ૨), ઉદક (ઉદ્દેશ ૩), અગ્નિ (ઉદ્દેશ ૪), વાયુ (ઉદ્દેશ ૭), વનસ્પતિ (ઉદ્દેશ ૫), ત્રસકાય (ઉદ્દેશ ૬) - આ રીતે હોવો જોઈએ, જે શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો છે - ઉદ્દેશ ૭ (વાયુ) છેલ્લે મૂક્યો છે (જુઓ. શૂબ્રીંગ-આચાર પૃ. ૫૮ અને આવશ્યક ચૂષિત્માગ ૨, પૃ. ૩૦૨).

શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં આત્મા શબ્દ ઉપનિષદોની વિચારધારામાંથી અપનાવ્યો હોય એમ લાગે છે. જો કે શસ્ત્રપરિજ્ઞાના આ પ્રાચીન અધ્યયનમાંથી જીવ અને આત્મા શબ્દ વચ્ચેનો કાંઈ ભેદ સ્પષ્ટ થતો નથી. વર્ણી, અહીં પ્રાણ શબ્દ જીવના અર્થમાં આવ્યો છે, જ્યારે આખા બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કંધમાં પ્રાણી (પ્રાણવાળો = જીવ) શબ્દ ફક્ત એક જ વાર (જો પાણિણં પાણે સમારભેજ્જાસિ ૩.૨.૧૨૧ પ્રાણીઓના પ્રાણની હિંસા ન કરે ! સમારભેજ્જાસિ માટે જુઓ પિશેલ § ૪૬૦) આવે છે. પ્રાણ શબ્દનો વિશિષ્ટ અર્થ પહેલાં જીવ થતો હતો, તે બદલાઈને અહીં સામાન્ય પ્રાણી જેવા અર્થમાં રૂઢ થયો છે. ઉપર્યુક્ત સૂત્ર ૩.૨.૧૨૧ અહીં ઉલ્લેખ પામેલા ત્રિષ્ટુભ શ્લોકોની એક પંક્તિ છે (શૂબ્રીંગ-આચાર પૃ. ૧૫.૫૪). શસ્ત્રપરિજ્ઞાની પરિભાષામાં ફાસ - સ્પર્શ અને પહિસંવેદયતિ / ટૂંકમાં વેદના જેવા અગત્યના શબ્દો જોવા મળે છે, જે પ્રાચીન ઔપનિષદ વિચારધારામાંથી પ્રચલિત થયા છે (જુઓ, ફાઉવાલ્નેરની વિસ્તૃત ચર્ચા. I. પૃ. ૧૧૫થી, તથા આલ્સદોઈ ઇતિહાસપરિન્ના ૧.૨૮ પર વિવેચન KI. Sch., પૃ. ૨૧૦-૨૧૧).

આ બધાં વિવેચનોના આધારે એમ કહી શકાય કે પ્રાચીન જૈન વિચારધારામાં પૃથ્વી, જળ, વાયુ, અગ્નિ જેવાં તત્ત્વોને જીવંત ગણવામાં આવતાં નહોતાં, પણ ફક્ત વનસ્પતિ જ જીવંત છે એમ મનાતું. તેથી શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનના પાંચમા ઉદ્દેશમાં વનસ્પતિશસ્ત્રનું વર્ણન વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. તેની તથા યાસ્કના નિરુક્તની અહીં તુલના કરવાથી તે સ્પષ્ટ થશે. નિરુક્ત ૧.૨ જણાવે છે કે: ષડ્ ભાવવિકારા ભવન્તીતિ વાર્ષ્યાયણિઃ, જાયતેઽસ્તિ વિપરિણમતે વર્ધતેઽપક્ષીયતે વિનશ્યતિ । પતંજલિએ પણ તેના મહાભાષ્યમાં (૧.૩.૧.૧૧) આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ છ ભાવવિકારોને શસ્ત્રપરિજ્ઞાના વનસ્પતિશસ્ત્ર સાથે આ પ્રમાણે સરખાવી શકાય:-

નિરુક્ત ૧.૨ (વાર્ષ્યાયણિ)	શસ્ત્રપરિજ્ઞા ૫.૪૫
૧ જાયતે,	જાતિધમ્મયં-
૨ અસ્તિ,	?
૩ વિપરિણમતે,	વિપરિણામધમ્મયં, ચયોવચઇયં-
૪ વર્ધતે,	વુઙ્ઘિધમ્મયં-
૫ અપક્ષીયતે,	છિણ્ણં મિલાતિ-
૬ વિનશ્યતિ,	અણિતિયં, અસાસયં-

પાંચમા ઉદ્દેશમાં વનસ્પતિ જીવંત છે તેવું સ્પષ્ટ વર્ણન થયું છે, અને તે પર છ ભાવવિકારોના વિચારની અસર થઈ છે. પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં વનસ્પતિ જીવંત છે તેમ મનાતું હતું (જુઓ વેગ્લેર ૧૯૮૬, વાલ્તેર સ્લાયે; *Bewusstsein und Wahrnehmungsvermoegegen von Pflanzen aus hinduistischer Sicht* - હિંદુ દૃષ્ટિએ વનસ્પતિનાં અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષની ક્ષમતા, ગ્રાજ ૧૯૮૯ પૃ. ૧૪૭-૧૬૯). વનસ્પતિને કાપવામાં

વનસ્પતિ-જીવની હિંસા થાય છે અને તે વનસ્પતિમાં વળગી રહેલાં ઈતર જીવજંતુની પણ હિંસા થાય છે એવો આ ઉદ્દેશનો આશય હોય એમ લાગે છે.

શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં લોક શબ્દ જીવોના આશ્રયસ્થાન તરીકે ગણાય છે. ૪.૩૨ મુજબ લોકનું અને આત્માનું અસ્તિત્વ નકારી શકાતું નથી (ળેવ સયં લોગં અબ્માઇવ્કલેજ્જા ળેવ અત્તાળં અબ્માઇવ્કલેજ્જા) આત્મવાદી લોકસત્તાને નકારે છે અને લોકવાદી આત્મસત્તાને નકારે છે, તેથી પાપકર્મ થાય છે, અને બંને તે પાપકર્મમાંથી છૂટતા નથી. કારણ કે લોકસત્તા નકારવામાં લોકમાં રહેતા જીવોના અસ્તિત્વ વિષે બેદરકારી થાય છે (અયં લોકો નાસ્તિ પર ઇતિ માની પુનઃ પુનઃ વશમાપદ્યતે કઠ ઉપનિષદ, ૧.૨.૬.) અને આત્મસત્તા નકારવામાં સર્વે પ્રાણીઓની હિંસા થાય છે. (લોકવાદી અને આત્મવાદી માટે જુઓ શ્રાડર પૃ. ૩૮થી તથા ૫૨થી.). લોક દુઃખથી ભરપૂર છે અને સાચું જ્ઞાન તેમાં થતું નથી. તેનાથી તો બંધન (ગંથ = ગ્રંથિ) થાય છે, મોહ થાય છે, પાપકર્મ થાય છે (૧.૬) માટે મુનિએ કર્મની પરિજ્ઞા-વિવેક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ કે હિંસા કેવી રીતે થાય છે અને તે કેમ ટળે. પરિજ્ઞા એટલે શસ્ત્રનો અસમારંભ, જ્ઞાન, વિવેક (સત્થં અસમારંભમાણસ્સ ઇચ્છેતે આરંભા પરિણાયા ભવંતિ ૨.૧૬, ૩.૨૮, ૪.૩૮. ૫.૪૬, ૬.૫૩, ૭.૬૦) આથી કર્મસમારંભ ન કરવો, ન કરવા દેવો કે ન કરાવવો (૧.૪, ૨.૧૩, ૧૭, ૩.૨૪, ૩૦, ૪.૩૫, ૫.૪૩, ૪૭, ૬.૫૧, ૫૪, ૭.૫૮, ૬૧), તે જ મુખ્ય માર્ગ છે. અહીં સર્વત્ર પાપકર્મ ઉપર જ ભાર મૂકયો છે. આ પાપ કર્મો જીવને અનેક જન્મોની પરંપરા સાથે જોડે છે (સંધેતિ ૧.૬, સંધિ). સાધુઓને પોતાનાં દૈનિક કે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો તો કરવાનાં જ રહે છે (સરખાવો આવશ્યક યૂર્ષિઃ, પૃ. ૯૭ અનેન...શુભેષુ પવત્તિ, અસુભેષુ નિવત્તિ). ભિક્ષુ થયા પછી ભિક્ષુને તેના નિયમોનું પાલન આવશ્યક છે (અણુપાલિય-૩.૨૦). તેણે સરળ સ્વભાવે, દગો કર્યા વગર વર્તવું જોઈએ (ઉજ્જુકલે...અમાયં કુલ્લમાણે ૩.૧૯) અને ધર્મની આજ્ઞામાં (આણા-૩.૨૨) રહેવું જોઈએ. આવા વિચારો આરુણિ ઉપનિષદ (૧.૫) અને પરમહંસ ઉપનિષદમાં (૨.૪) માં આવે છે. મુમુક્ષુએ લોકમાં રહેલાં હિંસાનાં ક્ષેત્રોની વિચારણા કરવી જોઈએ અને તે રીતે અશસ્ત્રનાં (અહિંસા) ક્ષેત્રો પણ જાણી લેવાં જોઈએ. આવા સદા અપ્રમત્ત અને સંયમી મુમુક્ષુને અહીં વીર કહીને પ્રશંસા કરી છે (૪.૩૨, ૩૩). આ સૂત્રમાં પહેલી વાર જાણ-પાસઙ જેવો “શબ્દાંબર” (cliche) આવે છે જે ઉત્તરકાલીન જૈન દર્શનશાસ્ત્રીઓ માટે વિવરણનો મોટો વિષય થઈ પડ્યો છે. (જાણ-પાસઙ નું પુનરાવર્તન આચાર ૧.૨.૧.૭૧ તથા ૫.૬.૧૭૫માં થયું છે.). આચારના બ્રહ્મચર્યમાં “શબ્દાંબર” (cliche) ની યોજના વિસ્તૃત થઈ તે પહેલાં “કીએસમસ” (chiasmata: “શબ્દોની ઊલટ-સૂલટ-ચોકડી x પ્રકારની રચના”) ની યોજના પ્રચલિત હતી, જેનો પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં પણ પ્રયોગ થતો હતો.

શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં બંધનના અર્થમાં ગુણ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. રૂપ, શબ્દ, વગેરે ગુણના વિષયો છે. લોકો ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગુણોથી અગુપ્ત (અગુત્ત, અસંરક્ષિત) રહે છે, તેઓ ગુણોથી આકર્ષાય છે અને ભ્રમિત થાય છે. (૫.૪૧). પ્રમત્ત થઈ ગુણોમાં રચ્યા રહેવું તેનું નામ હિંસા-દંડ (૪.૩૩). જે ગુણ છે તે આવર્ત-જન્મમરણના ફેરા છે (જે ગુણે સે આવટ્ટ જે આવટ્ટ સે ગુણે ૫.૪૧- કીએસમસ !). ગુણ શબ્દથી થતાં આવાં સાંસારિક વર્ણનો દ્વારા લોક શબ્દમાંથી સંસારની ભાવનાનો ઉદ્ભવ થતો જણાય છે. સંસારી - ગૃહસ્થ-દશામાં લોકો પોતાનું રક્ષણ કરવા કે ધર્મપાલન કરવા સમર્થ નથી, તેઓ તો ગુણોના આસ્વાદ માત્રમાં રચ્યા રહે છે. (ગુણાસાતે...૫.૪૧). શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં સંસાર શબ્દ અજ્ઞાત લાગે છે. પણ તેને અનુરૂપ પરિભાષામાં પ્રાચીન આવર્ત (આવટ્ટ- ૫.૪૧ - જન્મમરણની ઘટમાળ) શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. બ્રહ્મચર્યનું લોકવિચય નામે બીજું અધ્યયન જણાવે છે કે અજ્ઞાની જન્મમરણના ફેરામાં અટવાયા કરે છે (જાતીમરણં અણુપરિયટ્ટમાણે ૨.૩.૭૭) કે દુઃખોના આવર્તમાં - સંસારચક્રમાં - ભચ્યા કરે છે (દુક્ખાણમેવ આવટ્ટં અણુરિયટ્ટતિ ૨.૩.૮૦, ૨.૬.૧૦૫, સરખાવો ૫.૧.૧૫૧). કર્મસમારંભ

ગ્રંથ-ગ્રંથિ (ગંથે, ગાંઠ, બંધન) છે; મોહ, મૃત્યુ (માર) અને નરક (નિરણ) છે. તેમાં જ લોકો જકડાયેલા (ગઢિય - ગ્રથિત, બંધાયેલા) રચ્યા રહે છે (૨.૧૪, ૩.૧૫, ૪.૩૬, ૫.૪૪, ૬.૫૨, ૭.૫૮) ત્રીજા અધ્યયન શીતોષ્ણીયમાં આવી સાંસારિક દશાને આવર્ત-સ્રોતની (આવટ્ટ સોણ ૩.૧.૧૦૭) સંજ્ઞા આપી છે. આવર્ત શબ્દ કોઈવાર ગુણો સાથે અને કોઈવાર સોણ સ્રોતસુ, સ્રોત, પ્રવાહ) સાથે સંકળાએલો છે. (સરખાવો - “ઝડું સોતા અહે સોતા તિરિયં સોતા...એતે સોતા...જેહિં સંગં તિ...આવટ્ટમેયં તુ...” ૫.૬.૧૭૪). સ્રોતને બદલે ઓષ (ધસમસતો પ્રવાહ, પૂર) શબ્દનો પ્રયોગ પણ થયો છે, જેમકે એસ ઓષંતરે મુણી (૨.૬.૮૮ = ૫.૩.૧૬૧ : પૂર પ્રવાહ તરી જનાર એ મુનિ છે...). શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં પણ આવી જ પરિભાષા યોજાઈ છે. તેમાં સંસારના વર્ણન માટે યોનિ (કારણ), સ્રોત, આવર્ત, ઓષ, પર્વ (ગ્રંથિ - ગાંઠ, બંધન), ગુણ, જેવા શબ્દપ્રયોગો થયા છે. જેમકે: પંચસ્રોતોડમ્બું...પંચાવર્તાં પંચદુઃઘૌઘવેગાં...પંચપર્વામધીમ । અસ્મિન્ હંસો ભ્રામ્યતે બ્રહ્મચક્રે (૧.૫.૬), સ્રોતાંસિ સર્વાણિ...પ્રતરેત વિદ્વાન્ (૨.૮), આરભ્ય કર્માણિ ગુણાન્વિતાનિ...(૬.૪)૯.

આચાર બ્રહ્મચર્યાનાં બાકીનાં અધ્યયનો (૨-૮) શસ્ત્રપરિજ્ઞાની આવી પ્રાચીન વિચારધારાને અનુસરે છે અને વતે ઓછે અંશે તેમાં વિકાસ કરતાં રહ્યાં છે. તેના ફક્ત ધ્યાન દોરે એવા વિશિષ્ટ મુદ્દા જ હવે આગળ દર્શાવવામાં આવશે.

§ ૧.૨ આચાર - બ્રહ્મચર્ય - લોકવિચય (આચાર ૨. ઉદ્દેશો ૧-૬)

શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનમાં મુનિઓને કેંદ્રમાં રાખીને તત્ત્વવિચારણા કરી હતી, પરંતુ બીજા અધ્યયન લોકવિચયમાં (“લોકની પરીક્ષા” : સરખાવો- ગઢિય લોણ...૨.૧.૬૩ લોકવિચય માટે જુઓ ભટ્ટ-૧૯૮૧) સંસારી જીવોને કેંદ્રમાં રાખીને વિચારણા કરી છે અને પાપ કર્મોના સમારંભના ત્યાગ દ્વારા મુક્તિનો માર્ગ દર્શાવતો શસ્ત્રપરિજ્ઞાનો આદર્શ સંસારી લોકોમાં પહોંચાડયો છે. માતાપિતા, ભાઈબહેન, પતિપત્ની, બાળકો, મિત્રો, વગેરેને પોતાનાં સ્વજન માની તેમના જીવનનિર્વાહ માટે, અથવા તો પોતાના ઉત્કર્ષ માટે જે કાંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે તે બધાં પાપકર્મ ગણાય છે. જીવનકાળ દરમિયાન તેનાથી સુખ પણ મળતું નથી કે મૃત્યુ બાદ તેનાથી મુક્ત પણ થવાતું નથી. તે કર્મોથી કોઈ પણ આદર્શ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી (૨.૧.૬૪, ૬૬, ૬૭: સરખાવો સૂત્રકૃતાંગ I:૨.૧.૧૬-૨૨; I:૨.૩.૧૬-૧૭, I:૩.૨. ૨.૧૮; I:૧૧.૩.૬). ભાગ્યવશ ઈંદ્રયો શિથિલ થઈ જતાં કે ધનમિલકતનો ઉપભોગ પણ ન થઈ શકતાં, સ્વજનો અને બધા લોકો તેની નિંદા કરશે (૨.૧.૬૪). તે સ્વયં રોગગ્રસ્ત થતાં તેના સ્વજનો જ તેને તરછોડશે (સરખાવો ૨.૧.૬૭, ૨.૨.૮૧). કટોકટીના પ્રસંગોમાં જરૂર આવી પડતાં સ્વજનો, મિત્રો કે ધનવૈભવ ; કોઈ કોઈનું રક્ષણ નહીં કરી શકે (નાલં તે તવ તાણાણ વા સરણાણ વા તુમં પિ તેંસિ જાલં તાણાણ વા સરણાણ વા...૨.૧.૬૪, ૬૭. ૨.૪.૮૧ સરખાવો ૨.૩.૭૮; ૨.૩.૮૨; સૂત્રકૃતાંગ:- I:૨.૩.૧૬, I:૮.૩-૫; I:૧૦.૧૯-૨૦, ઉત્તરાધ્યયન ૬.૩ સુત્તનિપાત ૩૪.૬ તથા ભટ્ટ ૧૯૮૩). ગર્ભ ઉપનિષદ પણ જણાવે છે કે ‘યન્મયા પરિજનસ્યાર્થે કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્, એકાકી તેન દહ્યેડહં ગતાસ્તે ફલભોજિત: (કુટુંબીઓ માટે મેં જે શુભ-અશુભ કામ કર્યું તે મને એકલાને જ બાળી રહ્યું છે, પણ તેનાં ફળ ભોગવનારા ચાલ્યા ગયા !” ૪.૧૭). મનુસ્મૃતિ (૪.૨૩) કહે છે કે નામુત્ર હિ સહાયાર્થ પિતા માતા ચ તિષ્ઠતઃ, ન પુત્રદારા ન જ્ઞાતિર્ધર્મસ્તિષ્ઠતિ કેવલ: (પરલોકમાં મદદ માટે માતપિતા રહેતાં નથી. પુત્રપત્ની પણ નહીં અને જ્ઞાતિજનો પણ નહીં; ધર્મ એકલો જ રહે છે.) આ રીતે લોકની - સંસારની - સમીક્ષા કરીને કર્મસમારંભ ન આચરવો. કારણકે, બધાં પ્રાણીઓને જીવવું ગમે છે, પોતાનો જીવ પ્રિય હોય છે (સવ્વે પાણા...પિયજીવિણો જીવિડકામા, સવ્વેંસિ જીવિયં પિયં ૨.૩.૭૮, સરખાવો દશવૈકાલિક ૬.૧૧; આચાર ૪.૨.૧૩૮. મહાભારત અનુશાસનપર્વ ૧૧૩.૧૨: ન હિ પ્રાણાત્પ્રિયતરં લોકે કિંચન વિદ્યતે - લોકમાં પ્રાણથી વધારે પ્રિય કંઈ હોતું નથી). આ પાપ કર્મોના મૂળમાં ગુણો - શબ્દ, સ્પર્શ, વગેરે - રહ્યા છે (જે ગુણે સે મૂલઙ્ગણે,...૨.૧.૬૩). ધીરપુરુષે આ કર્મોને દુઃખરૂપ જાણી તેનો ત્યાગ કરવામાં પ્રમાદ ન કરવો (૨.૧.૬૫), પણ આત્માર્થે (આયટ્ટં ૨.૧.૬૮) સમ્યક્ આચરણ કરવું. સૂત્રકૃતાંગ પણ જણાવે છે કે તેઓ ઓષ સંસારપ્રવાહ - તરી જાય છે (જુઓ I:૩.૪.૧૮ એતે ઓષં તરિસ્સંતિ).

વિમુક્ત લોકો અલોભથી લોભને જીતે છે અને અનુકૂળ વિષય કામનાઓનો પણ સ્વીકાર-ઉપભોગ કરતા નથી (વિમુક્તા...પારગામિણો. લોભં અલોભેણ દુર્ગુહમાણે લદ્ધે કામે નાભિગાહતિ), તેઓ જ ભિક્ષુ કહેવાય છે (૨.૨.૭૧). પાપકર્મોની પરિજ્ઞા કરી તે ન કરવાં, ન કરાવવાં કે તે માટે અનુમોદન પણ ન આપવું, જેથી કુશળ સાધક તેનાથી લેપાતો નથી (..કુસલે નોવલિપ્પેજાસિ ૨.૨.૭૪ = ૨.૫.૮૮). આવા પશ્યને (પાસગ, જોનાર, હકીકત સમજનાર) કોઈ ઉદ્દેશ - ઉપદેશ/વ્યવહાર હોતો નથી (ઉદ્દેસો પાસગસ્સ નલ્થિ ૨.૩.૮૦). કુશળ બંધાયેલો પણ નથી અને મુક્ત પણ નથી (કુસલે પુણ નો બદ્ધે નો મુક્કે ૨.૬.૧૦૪). તેઓ સાંસારિક પરિવ્રહને બંધનરૂપ ગણે છે (..આરિણ...અયં સંઘી તિ અદક્ષુ ૨.૫.૮૮) અને તે બધું છોડી દઈ ફક્ત વસ્ત્ર, કાંબળો, કટાસન, વગેરે જેવી જરૂરી સામગ્રી રાખે છે (૨.૫.૮૮). તેણે કંઈક મળતાં ખુશી કે ન મળતાં શોક ન કરવો. (લાભો ત્તિ ન મજ્જેજ્જા અલાભો ત્તિ ન સોયણ ૨.૫.૮૯, સરખાવો ૨.૪.૮૬). નારદપરિવ્રાજક ઉપનિષદ કહે છે કે અલાભે ન વિષાદી સ્યાલ્લાભે ચૈવ ન હૃષ્યતે (૫.૭). સે ભિક્ષુ...હિત્તા તિયાઈ (૨.૫.૮૮), સુધીની પંક્તિ ૮.૩.૨૧૦ સૂત્રમાંથી અહીં લીધી છે. અહીં (૨.૫.૮૮) તે જુદા જ વિષયની હોય એમ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. આને કર્મ-પરિજ્ઞા કહે છે, જેથી કર્મોથી ઉપશાંત થવાય છે. તે વ્યક્તિને મમત્વ હોતું નથી (..પરિણ્ણા...કમ્મોવસંતી...મમાઈયમત્તિ જહાત્તિ...૨.૬.૯૭). તેણે લોકને - સંસારને - ઠીક જાણી લીધો છે. તે બુદ્ધિશાળીએ સંસાર ત્યાગ કર્યો છે. તે વીર ખેદરહિત (અવિમણે) હોવાથી રાગ વગરનો છે (જમ્હા અવિમણે વીર, તમ્હા વીરે ન રજ્જઈ ૨.૬.૯૮, આ બધાં સૂત્રોમાં “કર્મોમાં રાગ” અને કર્મોના લેપ” વિષેના ઉલ્લેખો ધ્યાન ખેંચે એવા છે. આગળ જતાં આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ કરી છે (ભિદુરેસુ ન રજ્જેજ્જા કામેસુ બહુતેરેસુ વિ. ૮.૮.૨૫૧ - નશ્વરમાં કે વિવિધ વિષય કામનાઓમાં રાગ ન રાખવો) આર્યોએ દર્શાવેલો આ માર્ગ અપનાવતાં કુશળને કર્મસમારંભનો લેપ લાગતો નથી (૨.૫.૮૮). કુશળ સાધક કર્મમાત્રને સંપૂર્ણ જાણે છે અને સંસારી લોકોનાં દુઃખોની પરિજ્ઞા જાણાવે છે (૨.૬.૧૦૧, ૪.૩.૧૪૦). તે મમત્વરહિત, ખેદ વગરનો છે - (૨.૨.૭૪, ૨.૪.૮૫, ૨.૬.૯૭, ૯૮; ઉપર જુઓ). તે લોક - સંસાર - સાથેના સંયોગથી પર છે, અનન્યદર્શી છે, અનન્ય-આરામ છે (..અચ્ચેતિ લોગસંજોસં...અગણ્ણદંસી...અગણ્ણારામે...૨.૬.૧૦૧). તેને મન તુચ્છ (અધમ, પાપ ?) અને પૂર્ણ (પુણ્ય ?), બંને સરખા છે (જહા પુણ્ણસ્સં કથ્થતિ તહા તુચ્છસ્સ કથ્થતિ ૨.૬.૧૦૨, જુઓ શૂબ્રીંગ-આચાર પૃ.૭૩, કથ્થતિ માટે જુઓ પિશેલ § ૫૪૩). સર્વત્ર-સર્વ દિશામાં - પરિજ્ઞયારી (સંપૂર્ણ જ્ઞાન-વિવેકથી આચરનાર) તે વીર બંધન પામેલા જીવને મુક્ત કરે છે (વીર માટે જુઓ શૂબ્રીંગ-વો.મ.પૃ.૮૦ અને યજ્ઞમા-૧૯૮૧, નોંધ ૨૧ અને હિંસાથી (હિંસાના પ્રસંગે) લેપાતો નથી (એસ વીર...જે બદ્ધે પહિમોચણ. ઉઠ્ઠું અહં તિરિયં દિસાસુ; સે સવ્વઓ સવ્વપલ્લિચારી ન લિપ્પઈ છળપણ વીરે. ૨.૬.૧૦૩, છળ માટે જુઓ પિશેલ § ૩૧૮). આ સંદર્ભમાં આચાર-યુર્ષિ (પૃ.૯૯) જણાવે છે કે સર્વપરિજ્ઞા મુજબ શાસ્ત્રાનુસાર-આચરનાર હિંસાથી લેપાતો નથી (...વિહીણ કહેતો ણ છળેણ લિપ્પતિ). શીલાંક પણ કહે છે કે...થયેલી હિંસાથી (પાપકર્મથી) તે વીર લેપાતો નથી (શીલાંક-આચાર પૃ.૯૮). આવાં વિધાનો પ્રાચીન વૈદિક કે ઔપનિષદ સાહિત્યમાં પણ જોવા મળે છે: ન સ હ તૈરવ્યાચરન્ પાપ્મના લિપ્પતે શુદ્ધ: -તે કર્મોથી આચરણ કરતો તે શુદ્ધ પાપથી લેપાતો નથી (છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૫.૧૦.૧૦), ઉખેડ હ.૧૫.૧૫.૧૫ તરતિ, નૈનં કૃતાકૃતે તપત: - તે ખરેખર બંનેને (પાપ-પુણ્ય, વ.) તરી જાય છે, એને કરેલું અને નહીં કરેલું (કર્મ) દુઃખ દેતાં નથી. (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૪.૪.૨૨).

વિદ્યાન...

પુણ્યપાપે વિધૂય નિરંજન: પરમં સામ્યમુપૈતિ - પુણ્ય અને પાપ ખંખેરી નાખી તે નિરંજન (નિર્લેપી) જ્ઞાની પરમ સામ્ય પામે છે (મુંડક ઉપનિષદ, ૩.૩), ગીતા પણ કહે છે કે આ સર્વ લોકને મારવા છતાં તે (જ્ઞાની) મારતો નથી, બંધન પામતો નથી (૧૮.૧૭).^{૧૦}

ધુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો]

[૯

આનું કારણ લોકવિચય જાણાવે છે કે તે કુશળ મેધાવી અહિંસાના ક્ષેત્રને જાણનાર - ક્ષેત્રજ્ઞ - અને બંધમોક્ષનો વિવેક કરનાર - અન્વેષણ કરનાર - જ્ઞાની, નથી બદ્ધ કે નથી મુક્ત (તે અણુઘાતસ્સ ચેતનને^{૧૧}...બંધપમોક્ષમણેસી, કુસલે પુણ ણો બદ્ધે ણો મુક્કે ૨.૬.૧૦૪).

§ ૧.૩ આચાર - બ્રહ્મચર્ય - શીતોષ્ણીય (આચાર-૩, ઉદ્દેશો ૧-૪)

શીતોષ્ણીય અધ્યયનનું નામ સૌઓસિણચ્ચાગી (શીત અને ઉષ્ણનો - સુખ અને દુઃખનો ત્યાગ કરનાર; ૩.૧.૧૦૭) જેવા શબ્દો ઉપરથી આવ્યું છે. આ અધ્યયનમાં પણ શસ્ત્રપરિજ્ઞાના વિચારોનું પુનરાવર્તન થયું છે. તેના વિશિષ્ટ વિચારો સંક્ષેપમાં અહીં જણાવીએ છીએ.

ધર્મની બાબતમાં લોકો - અમુનિ - સૂતા (બેદરકાર) હોય છે, પણ મુનિઓ સતત જાગતા હોય છે (સુત્તા અમુનિ, મુણિણો સચયં જાગરંતિ ૩.૧.૧૦૫, સરખાવો :- યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી...જે સર્વ પ્રાણીઓની રાત છે તેમાં સંયમી જાગતો હોય છે...ગીતા ૨.૬૮ મુનાતિ, જે જાણે છે તે મુનિ: સુત્તનિપાત ૫૨૭). જેણે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ જાણ્યા છે તે આત્મવિદ - વેદવિદ - બ્રહ્મવિદ છે (પાઠાંતર - વિદને બદલે - વાનુ વળી સરખાવો આચાર ૪.૪.૧૪૫ અને તં ચાન્તર્યામિણમિતિ સ બ્રહ્મવિત્ - વેદવિત્ - આત્મવિત્...બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, ૩.૭.૧). ઋજુ અને ધર્મવિદ મુનિ આવર્તશ્ચૈત (આવાગમનનો પ્રવાહ) અને સંગ જાણે છે. શીત અને ઉષ્ણને ત્યાગ કરનાર - રતિઅરતિ (સુખ દુઃખ) સહન કરનાર તે નિર્ગ્રંથને (ગ્રંથ-બંધનરહિત) સ્પર્શવિદના હોતાં નથી. આમ તે મુક્ત બને છે (૩.૧.૧૦૭). શબ્દ, રૂપ, ઈત્યાદિની ઉપેક્ષા કરનાર તે...મરણમાંથી છૂટી જાય છે (ઝવેહમાણે સદ્ગુણેસુ...મરણા પમુચ્ચઈ ૩.૧.૧૦૮). તે કામરહિત, અપ્રમાદી, પાપકર્મોથી ઉપશાંત, આત્મગુપ્ત, વીર અને ક્ષેત્રજ્ઞ^{૧૨} છે (૩.૧.૧૦૯). અકર્મને વ્યવહાર હોતો નથી (સરખાવો - સૂત્રકૃતાંગ I. ૨.૫,૩,૫,૭,૧૧,૫૦), કર્મથી ઉપાધિ જન્મે છે (અકમ્મસ્ય ચવહારો ન વિજ્જઈ, કમ્મુણા ઝવાહી જાયઈ ૩.૧.૧૧૦). આમ, કર્મ કે કર્મનું મૂળ હિંસા છે તેમ જાણી - ગ્રહણ કરી, જન્મમરણની (ગતિ-આગતિની) બે અંતિમ બાજુઓથી અદૃશ્ય (પર) થઈ સંસારત્યાગ કરવો (૩.૧.૧૧૧, સરખાવો.૩.૩.૧૨૩). આવા સંદર્ભમાં ધીર પુરુષને નૈષ્કર્મ્યદર્શી (ણિક્કમ્મદંસી ૩.૨.૧૧૫, ૪.૪.૧૪૫, સરખાવો ગીતા ૩.૪,૧૮.૪૯), અને ઉપશાંત (૩.૨.૧૧૬) કહ્યો છે, તથા સત્યમાં જ ધૃતિ રાખવા જણાવ્યું છે (સચ્ચંમિ ધિઈં કુવ્વહાં. ૩.૨.૧૧૭). આગળ જતાં, સત્યને જ ઓળખવા આદેશ આપ્યો છે અને સત્યની આજ્ઞામાં રહેવાની તે મેધાવી મૃત્યુ તરી જાય છે તેમ જણાવ્યું છે (સચ્ચમેવ સમભિજાણાહિ ! સચ્ચસ્સ આણાં ઉવટ્ટિણ મેહાવી મારં તરઈ. ૩.૩.૧૨૭). અહીંયાં જૈનોના વ્રત તરીકે સત્યનું વિધાન થયું નથી. પણ તેનું એક પરમ તત્ત્વ તરીકે વિધાન થયું છે (વળી, જુઓ આચાર ૪.૪.૧૪૬).

લોક-સંધિ (સાંસારિક-બંધન સંધિ જાણીને આત્મામાંથી બહાર જોવું જોઈએ. તેમ થતાં, તે ન હણનાર છે કે ન હણાવનાર (સંધિં લોગસ્સ જાણિત્તા આયઓ બહિયા પાસ; તમ્હા ન હંતા ન વિ ઘાયણ ૩.૩.૧૨૨ = ૫.૫.૧૭૦, જુઓ ઉપર § ૧.૨ અને આગળ § ૧.૫; સંધિ = “સતત ચિંતન” સર્વત્ર આત્મરૂપે આચરવું જોઈએ એવું આ સંદર્ભમાં શીલાંક જણાવે છે (સર્વત્ર - આત્મૌપમ્યં સમાચરેત્...શીલાંક આચાર ૫. ૧૧૦, સરખાવો-આચાર-ચૂર્ણિ ૫.૧૧૮). સૂત્રકૃતાંગ I.૨.૩.૧૨ (આય-તુલે પાણેહિં સંજાણ, જુઓ બોલ્લે II. ૫.૭૭-૭૮) અને I. ૧૨.૧૮ (તે આત્તઓ પાસઈ સવ્વલોણ, જુઓ §.૩) પણ સર્વત્ર આત્મરૂપે જોવાનું જણાવે છે. દશવૈકલિક તો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે સવ્વભૂયપ્પભૂયસ્સ સમ્મં ભૂયાઈ પાસઓ,...પાવં કમ્મ ન બંધઈ (સર્વે પ્રાણીઓ તેના આત્મરૂપ થયાં છે તેવાને, -પ્રાણીઓને સમ્યક્ જોનારને...પાપકર્મ બાંધતું નથી. ૪.૯). ઈશ ઉપનિષદ પણ કહે છે કે યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપચયતિ, સર્વભૂતેષુ આત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે (જે કોઈ સર્વ પ્રાણીઓને પોતાનામાં અને સર્વ પ્રાણીઓમાં પોતાને જુએ છે, તેનાથી તે-આત્મા-છુપાવવા ઈચ્છતો નથી. એટલે કે તેને

આત્મદર્શન સહજ થાય છે: ૬; જુઓ થીમે પૃ.૯૩.૯૪, સરખાવો કઠ ઉપનિષદ ૪.૫, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૪.૪.૨૩), તે રીતે ગીતા કહે છે કે સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે (૫.૭), સરખાવો- અત્તાનં ઉપમં કત્વા ન હનેય્ય ન ઘાતયે. (સુત્રનિપાત ૩૭.૨૭). આવાં વિધાનોમાં પ્રધાન સૂર એ છે કે કર્મનાં બંધનમાંથી છૂટવા આત્મદર્શન આવશ્યક છે. શીતોષ્ણીયના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખોમાં તથા અન્યત્ર આચાર-બ્રહ્મચર્યમાં કર્મો બપાવવાનો (કર્મ-ક્ષપણ) કોઈ આદેશ નથી. સૂત્ર ૩.૩.૧૨૫ - તુમં એવ તુમં-મિત્તં, કિંં બહિયા મિત્તમિચ્છસિ? (તું જ તારો મિત્ર છે, બહાર કોઈ મિત્રની કેમ ઈચ્છા રાખે છે ?) ગીતાના આત્મૈવ હ્યાત્મનો બંધુ: અને બંધુગત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈવાત્મના જિત: (૬.૫-૬ - જેણે પોતે પોતાને જીત્યો છે તેના પોતાનો પોતે મિત્ર છે) જેવા આદેશનું સૂચન કરે છે આત્માને જ પકડી રાખતાં દુ:ખથી છૂટી શકાય છે (સરખાવો - અત્તાનમેવ અભિનિગિજ્ઞ, એવં દુક્રવા પમોક્વસિ ૩.૩.૧૨૬), તેમ ઈશ ઉપનિષદ પણ કહે છે યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદ્ વિજાનત:; તત્ર કો મોહ: ક: શોક એકત્વમનુપશ્યત:; - જ્ઞાનીના જેમાં (આત્મામાં) બધાં પ્રાણીઓ આત્મરૂપ થયાં છે, (આત્માનું) એકત્વ જોનારને ત્યાં (આત્માની બાબતમાં) મોહ શો, શોક શો ? (૭ સરખાવો એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્...છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૬.૧૫.૩, આત્માત્મનિ ગૃહ્યતે..શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ-૧.૧.૧૫).

શીતોષ્ણીય અધ્યયનમાં કોષ, માન, માયા, લોભ જેવા ચાર શબ્દોનો ઉલ્લેખ પહેલી વાર થયો છે (૩.૪.૧૨૮ : તેવા ઉલ્લેખો ઉપરથી આગળ જતાં જૈનદર્શનમાં કષાયનો વિચાર રૂઢ થયો છે). સૂત્ર ૩.૪.૧૨૯માં ફરીથી એકત્વની વિચારણા કરી છે: જે એવં જાણઙ, સે સવ્વં જાણઙ;...સવ્વઓ અપ્પમત્તસ્સ નત્થિ ભયં (જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે;...સર્વત્ર અપ્રમત્તને ભય હોતો નથી), તે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૬.૧.૪ (...એકેન મૂર્ત્પિડેન સર્વં મૂળમયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્... ઈત્યાદિ) તથા બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૨.૪.૫ (...આત્મા..દ્રષ્ટવ્ય:...નિદિધ્યાસિતવ્ય:...આત્મન:...દર્શનેન...વિજ્ઞાનેનેદં સર્વં વિદિતમ્) સાથે સરખાવી શકાય. શૂબ્રીંગને (વો.મ.પૃ.૮૫) જે એગણામે સે બહુણામે...(૩.૪.૧૨૯) ના અર્થમાં મુશ્કેલી પડે છે. પણ અહીં ‘‘એક’’નો અર્થ ‘‘આત્મા’’ કરવાનો રહે છે; અને તે પૂર્વાપરના સંદર્ભમાં યથાર્થ છે. આ સૂત્ર, એકં સદ્વિપ્રાં બહુધા વદન્તિ (એક સદ્ગુણે વિદ્વાન બહુપ્રકારે જણાવે છે) અને એકો દેવો બહુધા નિવિષ્ટ:; તં ભર્તારં તમુ ગોસાસ્માહુ: (એક દેવ બહુપ્રકારે રહ્યો છે, તેને ભર્તા, વળી તેને ગોપ્તા કહે છે. તૈત્તિરીય આરણ્યક ૩.૧૪) જેવો આદેશ આપે છે. આવા પશ્યને (સત્ય જોનાર-સમજનારને) કોઈપણ ઉપાધિ હોતી નથી (૩.૪.૧૩૧).

શીતોષ્ણીયમાં તથાગત (૩.૩.૧૨૪, ઉપરાંત સૂત્રકૃતાંગ I. ૨.૨.૧૮) અને મહાયાન (મહાજાળં ૩.૪.૧૨૯) જેવા શબ્દો બૌદ્ધદર્શનની પરિભાષા સાથે સરખાવી શકાય. વળી, સૂત્ર ૩.૪.૧૩૦ માં કોષથી શરૂ કરીને દુ:ખ સુધીની અન્યોન્યનાં કારણ-કાર્યની હારમાળા જેવી શબ્દોની ગૂંથણીને બૌદ્ધોના પ્રતીત્યસમુત્પાદના ઉપદેશ (-ભવ-જાતિ-દુ:ખ-સ્કંધ, ઈત્યાદિ) સાથે સરખાવી શકાય. શૂબ્રીંગ વો.મ ઉપરની સમીક્ષામાં એન્જે લોયમાને પણ આ મુદ્દાની નોંધ કરી છે (ZII. ૧૯૨૯, પૃ.૧૬૦). ‘‘તથાગત’’ શબ્દ આર્ય ભાષાનો નથી એવા ઈ.જે થોમસના મંતવ્યમાં શંકા વ્યક્ત કરી કે.આર. નોર્મને તે શબ્દની ‘‘સુગત’’ શબ્દના આધારે વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે (Journal of the Pali Text Society 15, પૃ. ૧૫૪). આવા મુદ્દાઓની ફાઉલાલનરે (I.પૃ. ૧૯૭-૧૯૮) વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. શીતોષ્ણીયમાં આવતી. કોષ...દુ:ખ સુધીના શબ્દોની હારમાળા મૌલિક અને બૌદ્ધદર્શનથી સ્વતંત્ર વિકસી છે.

§ ૧.૪ આચાર-બ્રહ્મચર્ય-સમ્યક્ત્વ (આચાર ૪, ઉદ્દેશો ૧-૪)

લોકવિચય અધ્યયનમાં સૂત્ર ૨.૬.૯૬ (સિયા નત્થ...અણ્ણયરમ્મિ કપ્પત્તિ) દ્વારા શસ્ત્રપરિણા અધ્યયનનું સૂચન થયું છે. આ રીતે શીતોષ્ણીય અધ્યયનમાં સમયં લોગસ્સ જાણિત્તા (૩.૧.૧૦૬) ઉપરાંત લોગંસિ જાણ (૩.૧.૧૦૬), વિદિત્તા લોગં, વંતા લોગસણ્ણં (૩.૧.૧૧૧), લોગસ્સ સંજોગં (૩.૪.૧૨૯) ઈત્યાદિ વિધાનો દ્વારા

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો]

[૧૧

લોકવિયય અધ્યયનની સ્પષ્ટ અસર જણાય છે. વળી શીતોષ્ણીયમાં “પર્યાય” (પજ્જવજાત - ૩.૧.૧૦૮), “કાળની આકાંક્ષા રાખનાર” કે “જીવનની ઝંખના વગરનો” (૩.૨.૧૧૬, ૩.૪.૧૨૮, જુઓ આગળ § ૧.૬.૨), “પ્રાણીઓના પ્રાણ” (૩.૨.૧૨૧), “લોક-અલોક-પ્રપંચ” (૩.૩.૧૨૭) જેવી નવી પરિભાષા જોવા મળે છે. (શસ્ત્રપરિજ્ઞા અને લોકવિયય અધ્યયનો આવી પરિભાષાથી અપરિચિત છે.) પરંતુ સમ્યક્ત્વ નામનું ચોથું અધ્યયન તો શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનની પરિપક્વ ભૂમિકા ઉપર રચાયું છે. તેમાં વર્ણન કરવાની એક નવી રીત અપનાવી છે. એનાં પૂર્વવર્તી અધ્યયનોમાં અનેક સ્થળે “તિ બેમિ” (એમ હું કહું છું), તથા “ભગવતા...પવેદિતં” (ભગવાને..જણાવ્યું છે, આચાર ૧.૧.૭, ૧.૨.૧૩, ૧.૩.૨૪, ૧.૪.૩૫, ૧.૫.૪૩, ૧.૬.૫૧, ૧.૭.૫૮) એવું જણાવી, “અમે અનગાર - ભિક્ષુ - છીએ એવો દાવો કરતા “ઢોંગી” ભિક્ષુઓ” ઇત્યાદિ વર્ણનો (આચાર ૧.૨.૧૨, ૧.૩.૨૩, ૧.૪.૩૪, ૧.૫.૪૨, ૧.૬.૫૦, ૧.૭.૫૭) જે રીતે શરૂ થયાં હતાં તેને અહીં જુદી રીતે રજૂ કર્યાં છે, જેમ કે, સે બેમિ - જે ચ અહયા...પડુપ્પના...આગમિસ્સા અરહંતા ભગવંતો, સવ્વે તે એવમાઇક્ખંતિ...(તે હું કહું છું-જે અતીત-થઈ ગયેલા-ભાવિમાં આવનાર અર્હત. ભગવાન, તે બધા આમ જણાવે છે-૪.૧.૧૩૨ - સરખાવો ઉત્તરાધ્યયન ૩.૪૫), આવંતી કેય્-આવંતી લોગંસિ સમણા ય માહણા ય પુઢો વિવાયં વયંતિ...સવ્વે પાણા...હંતવ્વા...અણારિય-વયણમેયં. (કેટલાયે શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ પૃથક્ વિવાદ કરે છે કે...સર્વે જીવોની...હિંસા કરવી જોઈએ...આ અનાર્ય વચન છે. ૪.૨.૧૩૬, તથા જુઓ ૪.૨.૧૩૭). આ પછીના સૂત્રમાં “આર્ય વચન” માટે “અમે” (પ્રથમ પુરુષ બહુવચન, સરખાવો: “તિ બેમિ” માં પ્રથમપુરુષ એક વચન !) શબ્દથી કોઈ જુદી જ વ્યક્તિ વિધાનો રજૂ કરે છે (વચં-પુણ એવં આઇક્ખામો..આરિય વયણમેયં. ૪.૨.૧૩૮). આ અધ્યયનમાં આવતાં આવાં વર્ણનોની શૈલી કંઈક નવી લાગે છે. તેમાંય આવંતી કેય્-આવંતી થી શરૂ થતાં સૂત્રો ઉપર તો પાંચમા અધ્યયન લોકસારની (૫.૧.૧૪૭) સ્પષ્ટ અસર થઈ છે. વળી, આ ઉપરાંત, સમ્યક્ત્વમાં જીવના અર્થમાં પ્રાણ-જીવ-ભૂત-સત્ત્વ (૪.૧.૧૩૨-૧૩૮) જાણવાના અર્થમાં દષ્ટ-શ્રુત-મત-વિજ્ઞાત (૪.૧.૧૩૩, ૪.૨.૧૩૬, સરખાવો ૪.૨.૧૩૭-સરખાવો બુહદારણ્યક ઉપનિષદ ૪.૫.૬ આત્મનિ...દષ્ટે શ્રુતે મતે વિજ્ઞાતે - इदं सर्वं विदितम्), કહેવાના અર્થમાં આઇક્ખંતિ - ભાસંતિ - પત્રવેંતિ - પરૂવેંતિ (૪.૧.૧૩૨, ૪.૨.૧૩૭-૧૩૮), હણવાના અર્થમાં હંતવ્વા - અજ્જાવેયવ્વા - પરિષેત્તવ્વા - પરિયાવેયવ્વા - ઉદ્દવેયવ્વા (૪.૧.૧૩૨, ૪.૨.૧૩૬-૧૩૮) જેવા “શબ્દાંબરો”નો (cliche) અનેકવાર પ્રયોગ, તથા આસવ-પરિસવ અને શ્રમણ-બ્રાહ્મણ (૪.૨.૧૩૪, ૧૩૬, જુઓ આગળ § ૧.૮), સંસાર (૪.૨.૧૩૪) જેવા નવા શબ્દો, વગેરેના આધારે એમ કહી શકાય કે પૂર્વવર્તી અધ્યયનોની વિચારસરણી રજૂ કરવાની સમ્યક્ત્વ અધ્યયનની રીત-શૈલી જુદી જ તરી આવે છે. આખું શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન સમ્યક્ત્વને પરિચિત હતું તે બાબતનું સમ્યક્ત્વ અધ્યયનમાં પણ સમર્થન મળી આવે છે. પુર્વ નિકાય-સમય (±પૂર્વકાલીન છ નિકાયની વિચારણા-સમય, ૪.૨.૧૩૮) જેવા શબ્દોથી સમગ્ર શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનનો અહીં ઉલ્લેખ થયો છે (જુઓ શૂદ્રીગ.વો.મ. પૃ.૮૮, ટિ.૧)^{૧૩}. આ રીતે પરિણા-વિવેગે ભાસિતે (=શસ્ત્રપરિજ્ઞાનો વિવેક જણાવ્યો છે: આચાર ૫.૩ ૧૫૮), પરિણા-સમયમિ (=શસ્ત્રપરિજ્ઞાની વિચારણા-સમયમાં આચાર II.૧૬.૮૦૧) જેવાં આચારોગમાં આવતાં વિધાનોમાં શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનનો સ્પષ્ટ સંદર્ભ દર્શાવ્યો હોય છે. સૂત્રકૃતાંગમાં પણ અર્હિસા-સમય (I.૧.૪.૧૦, I.૧૧.૧૦) શબ્દથી શસ્ત્રપરિજ્ઞાનો નિર્દેશ થયો છે.

જૈન પરંપરાએ બ્રહ્મચર્યના આ ચોથા અધ્યયનનું નામ સમ્યક્ત્વ કયા કારણે રાખ્યું હશે તે આ અધ્યયન ઉપરથી સ્પષ્ટ કહી શકાતું નથી. સમ્યક્ત્વ જણાવે છે કે દષ્ટમાત્રથી - આ લોકથી - નિર્વેદ (ખિન્ન, વિરક્ત)-દશા પામવી, સંસારની ઉપેક્ષા કરવી, અને લોકેષણા ન રાખવી (વિદ્ઢેહિં નિવ્વેયં જચ્છેજ્જા, નો લોગસ્સેસણં ચરે ૪.૧.૧૩૩.) તે રીતે લોકવિયય અધ્યયનમાં પણ આનંદથી (૨.૬.૮૮ = ૩.૨.૧૧૮) તથા આદાનથી (=કર્મોથી ૨.૪.૮૬) નિર્વેદ પ્રાપ્ત કરવાનું વિધાન છે. આવા વિચારો વૈદિક સાહિત્યમાં પણ પ્રાયઃ શબ્દશઃ મળે છે. કર્મના

સમૂહરૂપ લોકની પરીક્ષા કરીને બ્રાહ્મણે (સંસારથી) નિર્વેદ પામવાનું મુંડક ઉપનિષદનું વચન છે (પરીક્ષ્ય લોકાનુ કર્મચિતાનુ બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાત્ ૧.૨.૧૨). મુંડક ઉપનિષદ જૈન-બૌદ્ધ મત કરતાંય પ્રાચીન છે અને તેની ઉપર જૈન-બૌદ્ધોની અસર નથી તેમ હેર્ટેલ (પૃ.૬૫-૬૭) અને સૅલોમૅન (પૃ.૧૦૧-૧૦૨) પણ જણાવે છે. ગીતા (૨.૫૨) પણ મોહ દૂર થતાં નિર્વેદ પામવાનું (ગન્તાસિ નિર્વેદ..) જણાવે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ જણાવે છે કે - તમાત્માનં વિદિત્વા બ્રાહ્મણાઃ...લોકૈષણાયાશ્ચ વ્યુત્થાય ભિક્ષાચર્યં ચરન્તિ...તસ્માત્...બાલ્યં તું પાંડિત્યં ચ નિર્વિદ્યાથ મુનિઃ મૌનં ચામૌનં ચ નિર્વિદ્યાથ બ્રાહ્મણઃ (તે આત્માને જાણીને બ્રાહ્મણો - બ્રહ્મને જાણનારા - લોકૈષણામાંથી છૂટી જઈ ભિક્ષાર્યા - ગૃહત્યાગ - આચરે છે...તેથી બાળકબુદ્ધિ અને પંડિતાઈથી નિર્વેદ પામીને મુનિએ, મુનિત્વ તથા અમુનિત્વથી નિર્વેદ પામીને બ્રહ્મ-જાણનાર-બ્રાહ્મણ-થવું જોઈએ. ૩.૫.૧). થીમેના મતે (પૃ.૮૫) આ ઉપનિષદના વિચારો મૂળે પ્રાચીન ઈશ ઉપનિષદ ૯-૧૦ ના આધારે વિકસ્યા છે. (મૌન એટલે “મુનિનું આચરણ”, આચાર ચૂર્ણિ-પૃ.૭૬-પણ આ જ અર્થ જણાવે છે.) સૂત્ર ૪.૪.૧૪૫માં (જસ્સ ગન્થિ પુરે પચ્છ મજ્ઞે તસ્સ કુઓ સિયા - જેને પહેલાં કે પછી - જ્ઞાન - નથી હોતું, તેને મધ્ય-ગાળામાં તો ક્યાંથી હોય ?) આવતી તર્ક-પ્રક્રિયાને માંડૂક્ય ઉપનિષદ - કારિકાની (વૈતથ્ય પ્રકરણ-૬ : આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેડપિ તત્તથા - જે શરૂઆતમાં અને અંતે નથી તે વર્તમાનમાં પણ તેમ જ હોય છે) તર્ક-પ્રક્રિયા સાથે સરખાવી શકાય (વળી જુઓ: તેજોબિંદુ ઉપનિષદ - અંતર્યદિ બહિઃ સત્યમન્તાભાવે બહિર્ન ચ. ૫.૨૮; વળી સરખાવો યસ્ય પુરે ચ પચ્છ ચ મજ્ઞે ચ નન્થિ કિંચન, સુત્તનિપાત ૩૫.૫૨

બ્રહ્મચર્યમાં રહી જે સમુરદ્ધ્ય - શરીર - ખંખેરી દે છે તે વીર છે - એસ...વીરે જે ધુનાતિ સમુસ્સયં વસિતાં બંધચેરંસિ (૪.૪.૧૪૩, જુઓ ૫.૨.૧૫૫, ૬.૨.૧૮૩, ૬.૪.૧૮૦). બૌદ્ધ પરિભાષામાં પણ સમુરદ્ધ્યને શરીર કહ્યું છે (બ્રહ્મચર્ય માટે જુઓ શૂબ્રીંગ વો.મ. પૃ.૮૯). કઠ ઉપનિષદ પણ બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે (દા.ત. યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ ૨.૧૫, વિસ્તાર માટે જુઓ આગળ § ૧.૮).

સમ્યક્ત્વ અધ્યયનમાં કોઈવાર સંલેખનાનો (આમરણ અનશન વ્રત) નિર્દેશ મળે છે. ૪.૩.૧૪૧માં પોતાને કસવું અને જીર્ણ કરી દેવું અને જેમ જીર્ણ કાજને હલ્યવાહ (અગ્નિ, વૈદિક યજ્ઞયાગાદિકની પરિભાષા !) બાળી મૂકે છે તેમ શરીર ખંખેરી દેવું, એવો આદેશ આપ્યો છે. આના સંકેતો લોકવિચય અધ્યયનમાં (..ધૂળે કમ્મસરીસાં ૨.૬.૮૮ = ૫.૩.૧૬૧) અને શીતોષ્ણીય અધ્યયનમાં (કાલકંઘી પરિવ્વણ ૩.૨.૧૧૬, = ઉત્તરાધ્યયન ૬.૧૪, નાવકંઘંતિ જીવિયં ૩.૪.૧૨૯, જુઓ ૫.૫.૧૬૬, સૂત્રકૃતાંગ- I. ૩.૨.૧૩, I.૩.૪.૧૫, I.૫.૨.૨૫) પણ મળે છે. તે રીતે નારદપરિવ્રાજક ઉપનિષદ પણ કાળની પ્રતીક્ષા કરવાનું (કાલમેવ પ્રતીક્ષેત ૩.૬૧) જણાવે છે. જો કે બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કંધમાં બ્રહ્મચર્ય અપનાવી સંસારત્યાગ કરવાના આદર્શ પ્રત્યે વધારે ઝોક આપ્યો છે^{૧૪}, પરંતુ કોઈ કોઈ સ્થળે આમરણ અનશનનો પણ ઉલ્લેખ થયો છે, બ્રહ્મચર્યાના ધૂત અને વિમોક્ષ નામે અધ્યયનોનાં મૂળ આવા અનશનના ઉલ્લેખોમાં રહ્યાં છે તે વિષે આગળ (§ ૧.૬. ૧-૨) વિચાર કરવામાં આવશે.

§ ૧.૫ આચાર-બ્રહ્મચર્ય-લોકસાર (આચાર ૫, ઉદ્દેશો ૧-૬)

બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કંધના પાંચમા અધ્યયન લોકસારનું બીજું નામ આવંતી છે, કારણ કે તેનાં કેટલાંય સૂત્રોની શરૂઆત આવંતી કેય-આવંતી (“કેટલાક” ૫.૧.૧૪૭, ૧૫૦; ૫.૨.૧૫૨, ૧૫૪; ૫.૩.૧૫૭) જેવા શબ્દોથી થાય છે. આવા પ્રકારની શરૂઆત આચાર ૧.૧.૫, ૮માં (એવાવંતી સચ્ચાવંતી...) જોવા મળે છે. લોકસાર સૂત્ર ૫.૨.૧૫૩ (...અધુવં...વિપરિણામધમ્મં) પણ આચાર ૧.૫.૪૫નું પુનરાવર્તન કરે છે. લોકસાર અધ્યયનના પહેલા સૂત્રમાં લોક-પરામર્શ કે તેનો સાર રજૂ કરવાનું સૂચવ્યું છે. (...લોયંસિ વિપ્પરામુસંતી...વિપ્પરામુસંતી. ૫-૧-૧૪૭) તેના આધારે પણ આ અધ્યયનનું નામ લોકસાર રાખ્યું હોય.

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો]

[૧૩

શસ્ત્રપરિજ્ઞા અને તે પછીનાં બીજાં અધ્યયનોની વિચારધારા સર્વત્ર પ્રચલિત થઈ ગયા પછી, લોકસાર અધ્યયનની વિચારસરણી લાંબા કાળે પ્રકાશમાં આવી લાગે છે. તે શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનના આધારે વિકસી છે, તેમાં શસ્ત્રપરિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ (...પરિણા-વિવેગે ભસિતે. પ.૩.૧૫૯, જુઓ ઉપર § ૧.૪) પણ થયો છે અને તેનાં કેટલાંક સૂત્રો ઉપર શસ્ત્રપરિજ્ઞાનાં કેટલાંક સૂત્રોની (૧.૧.૫, ૮ અને ૧.૫.૪૫, ઉપર જુઓ) સ્પષ્ટ અસર થઈ છે. શસ્ત્રપરિજ્ઞાના વિચારોની સાથે સાથે સમગ્ર લોકસારમાં, અને ખાસ તો તેના ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ઉદ્દેશોમાં નવેનવા ભિક્ષુવૃત્તિ અપનાવતા (દીક્ષિત થયેલા) સાધકને માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે. તેની શરૂઆત તો ત્રીજા ઉદ્દેશના અંતિમ સૂત્રથી (..પંતં લૂહં ચ...પ.૩.૧૬૧) થઈ છે. નવેનવા ભિક્ષુએ ગામેગામ વિહાર કરતી વખતે કેટલાક લોકોના વિચિત્ર વ્યવહાર ટાળવા શું કરવું, અને ભિક્ષા લેવા જતાં કેમ વર્તવું, વગેરે આ બધા ઉદ્દેશોમાં જણાવ્યું છે. આ ઉદ્દેશોની પરિભાષા જુદી તરી આવે છે; જેમ કે પંતં લૂહં...(પ.૩.૧૬૧), ગામાણુગામં દૂઙ્ગમાણસ્સ..., તદ્દિહ્વી-તમ્મુત્તી-તપ્પુરુકાર...જયં વિહારી...અધિક્કમમાણે...પસારેમાણે...(પ.૪.૧૬૨, સરખાવો પ.૬.૧૭૨). ઈત્યાદિ. એણે પોતાની ઈન્દ્રિયોને સંસારસ્રોતમાં (કાયબાની જેમ) સર્વત્ર સંકેલી લેવી (પ.૫.૧૬૬). વળી, પ.૪.૧૬૨માં ઈર્યા સમિતિ તથા પ.૪.૧૬૪માં અવમોદરિકા (અનશન વ્રતનો એક પ્રકાર), વગેરેનાં વર્ણનો એકદમ દક્ષિણેયર થયાં છે (સરખાવો - ઉત્તરાધ્યયન ૨૪.૮). ઉપરાંત, કર્મકોવિદ (પ.૧.૧૫૧), વિગ્રહ (=શરીર, પ.૨.૧૫૨), શીલ (પ.૩.૧૫૮), જન (પ.૪.૧૬૪), યુદ્ધાર્હ (પ.૩.૧૫૯), આગારિય (=ગૃહસ્થ, પ.૧.૧૪૯), વગેરે જેવા શબ્દો આ અધ્યયનમાં નવા છે.

તેમ છતાં પણ શસ્ત્રપરિજ્ઞાના વિચારો લોકસાર અધ્યયનમાં ઠેકઠેકાણે રજૂ થયા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે અવિદ્યામાંથી છૂટ્યા વગર જેઓ મોક્ષની વાત કરે છે (જે અણુવરતા અવિજ્ઞાણે પલિમોક્ષમાહ...) તેઓ જન્મમરણના ફેરામાં અટવાયા કરે છે (પ.૧.૧૫૧). બંધ અને મોક્ષ મનુષ્યની અંદર જ છે (બંધમમોક્ષો તુજ્ઞાઙ્ગસ્થેવ પ.૨.૧૫૫). મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધમોક્ષયોઃ (મૈત્રાયણિ ઉપનિષદ ૪.૧૧ : મન જ મનુષ્યનાં બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે).

વિરત થયેલો મુનિ લાંબા કાળ સુધી તિતિક્ષા કરે છે (તિતિક્ષતે પ.૨.૧૫૬), અને સંસાર-ઓઘ તરી જાય છે (પ.૩.૧૬૧). મુનિએ વાણી ઉપર સંયમ રાખવો અને પોતાનામાં સુરક્ષિત રહેવું (વજ્ગુત્તે અજ્ઞાપ્પસંવુદ્ધે-સૂત્રકૃતાંગ I.૨.૨.૧૨ માંથી અહીં પ્રક્ષિપ્ત) અને પાપ ત્યજી દેવાં; આ રીતે મુનિવૃત્તિ અપનાવવી (પ.૪.૧૬૫). સૂત્રકૃતાંગ પણ સર્વ સંગોને છોડી, સર્વ દુઃખો સહન કરતાં અ-સંસારી થવાનું કહે છે (I.૭.૨૮, I.૮.૨૬, ૫૧). સૂત્ર પ.૫.૧૭૦ અને પ.૫.૧૭૧ - એ બંને સૂત્રો સ્થાન ફેર થયાં છે, તે બંનેનું યોગ્ય સ્થાન કદાચ સૂત્ર પ.૫.૧૬૬ પછી હોય એમ શૂદ્રીંગે સૂચવ્યું છે (વો.મ. પૃ.૯૫-ટિ.૭ અને પૃ.૯૬). આ સૂત્રોમાં વૈદિક વિચારોનાં દર્શન થાય છે એવી મુનિ જંબૂવિજયે પણ એમની આચાર-આવૃત્તિમાં નોંધ કરી છે (અસ્ય તુલના 'તત્ ત્વમસિ' ઇતિ વૈદિકેષુ પ્રસિદ્ધેન વાક્યેન સહ વિધેયા. આચાર પૃ.૫૫, ટિ.૧). તે સૂત્રો જણાવે છે: "સાચે, તું જ તે છે કે જેને તારે હણવું છે તેમ તું માને છે...તે (મરનાર અથવા મારનાર) ઋજુ અને પ્રતિબુદ્ધજીવી (જીવંત તત્ત્વ) છે. તેથી તું ન હણનાર છે, (કે) ન હણાવનાર પણ છે." (તુમં સિ નામ તં ચેવ જં હંતવ્વં તિ મત્રસિ...અંજૂ ચેયં-પડિબુદ્ધ-જીવી. તમ્હા ન હંતા ન વિ ઘાયણ). આચાર ૩.૩.૧૨૨માં (આતતો બહિયા પાસ. તમ્હા ન હંતા ન વિ ઘાયણ - આત્માથી - આત્મરૂપે - બહાર જો. તેથી ન તો હણનાર છે કે ન હણાવનાર પણ છે) પણ આવો જ આશય સ્પષ્ટ છે (જુઓ ઉપર § ૧.૩)^{૧૫}. કઠ ઉપનિષદ પણ કંઈક આવા જ શબ્દોમાં આવો જ વિચાર વ્યક્ત કરે છે: હન્તા ચેન્મન્યતે હન્તું હત્ત્વન્મન્યતે હતમ્...નાયં હન્તિ ન હન્યતે. હણનાર જો (આત્માને) હણવાનું માને અને હણાયેલો જો (આત્માને) હણેલો (હણાયેલો) માને...તે હણતો નથી અને હણાતો નથી (કઠ ઉપનિષદ ૧.૧૯, સરખાવો - કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્. ગીતા ૨.૨૧ વિસ્તાર માટે જુઓ થીમેની નોંધ, પૃ. ૯૭). લોકસાર આગળ જણાવે

છે કે જે આત્મા છે તે વિજ્ઞાતા છે...જેનાથી તે જાણે છે તે આત્મા છે, તે આત્મવાદી...કહેવાય છે (જે આયા સે વિજ્ઞાયા,...જેણ વિજ્ઞાણઈ સે આયા...એસ આયાવાઈ...વિયાહિઈ. પ.પ.૧૭૧). છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (૭.૭.૧) પણ કહે છે કે લોકમમું ચ વિજ્ઞાનેનૈવ વિજ્ઞાનાતિ (આ લોકને તે વિજ્ઞાનથી જ જાણે છે). લોકસાર અધ્યયનના અંતે (પ.૬.૧૭૬) ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા દર્શાવતી વિચારસરણી વ્યક્ત થઈ છે, જેમ કે, “અહીં આગતિ-ગતિ જાણીને વિખ્યાતમાં (=આત્મતત્ત્વમાં) રાયેલો તે જન્મમરણનો માર્ગ ઓળંગી જાય છે.” (ઈહ...અચ્ચેઈ જાઈ-મરણસ્સ વહુમગં વિક્ષાયરઈ). “સર્વે સ્મરણ (અથવા જન્મ-સર, અથવા વાણી-સ્વર) નિવૃત્ત થાય છે. તર્ક જ્યાં હોતા નથી, ત્યાં મતિ પ્રહણ કરતી નથી.” (સવ્વે સરા નિયદ્દંતિ. તક્કા જત્થ ન વિજ્ઞઈ, મઈ તત્થ ન ગાહિયા). કઠ ઉપનિષદ જણાવે છે કે અતર્ક્યમ્..નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા (૨.૮. એનો તર્ક થઈ શકતો નથી. તે મતિ તર્કથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.), - નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ (૨.૨૨ = મુંડક ઉપનિષદ ૩.૨.૩. આ આત્મા પ્રવચનથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી.) આ આત્મા ઈંદ્રિયો અને મનથી પર છે તેવું અનેક ઉપનિષદો પણ જણાવે છે (જેમ કે મુંડક ઉપનિષદ ૩.૧.૮, ૧.૬ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ૨.૪.૧ = ૨.૮.૧ = તેજો બિંદુ ઉપનિષદ ૨૦; કેન ઉપનિષદ ૧.૩; ઉપરાંત કઠ ઉપનિષદ ૨.૬.૧૨, ૮૦, બૌદ્ધદર્શનના સંદર્ભમાં જુઓ શ્રાડર પૂ.૩૯-૪૨).

લોકસારનું આ અંતિમ સૂત્ર આત્મતત્ત્વનું વર્ણન આગળ ચલાવે છે: (ઓઈ અપ્પઙ્ઘાણસ્સ રવેયન્ને) તે ઓજસ - રાગદ્વેષથી પર - અપ્રતિષ્ઠાનનું ક્ષેત્રજ્ઞ છે” હાકરના મન્તવ્ય મુજબ વૈદિક પરંપરાના તપસ્વિઓનાં તપના પરિણામે તેઓમાં દેખાતી એ પ્રકારની તેજસ્વિતા સાથે ઓજસની તુલના થઈ શકે. આચાર-બ્રહ્મચર્યમાં સમ્યગ્-દર્શનવાળા ક્ષેત્રજ્ઞ માટે ઓજસ શબ્દ તેજ-જયોતિ-ના અર્થમાં રૂઢ થયો લાગે છે (જુઓ આચાર ૬.૫.૧૮૬; ૭.૩.૨૦૮, ૨૧૦; ૭.૬.૨૨૪. - સરખાવો - આચાર II.૧૬.૮૦૦ - વિમુક્કસ્સ વિસુજ્ઞતિ...રુપ્પમલં વ જોતિણા - અગ્નિથી શુદ્ધ રૂપાની જેમ વિમુક્ત શુદ્ધ થાય છે...).^{૧૬} “તે (ઓજસ ? આત્મતત્ત્વ) દીર્ઘ નથી-હ્રસ્વ નથી,...લોહિત (લાલ) નથી,...શીત નથી-ઉષ્ણ નથી, સ્નિગ્ધ નથી-શુષ્ક નથી, નથી કાય (શરીર)-નથી બીજુંકુર (રુહ), નથી સંગ, નથી સ્ત્રી કે નથી પુરુષ કે નથી અન્યથા (બીજું કાંઈ, નપુંસક?)” (સે ન લીહે-ન હસ્સે, “ન લોહિઈ...ન સીઈ-ન ડળ્હે, ન નિદ્ધે-ન લુક્કે, ન કાડ-ન રુહે, ન સંગે, ન ઇત્થી ન પુરિસે ન અન્નહા. સૂત્ર ૫.૬.૧૭૬ ચાલુ). લોકસારના આ વિચારો પણ ઉપનિષદોના વિચારો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ (૫.૧૦) કહે છે કે નૈવ સ્ત્રી ન પુમાનેષ ન ચૈવાયં નપુંસકઃ (એ-આત્મા - સ્ત્રી નથી કે પુરુષ નથી કે એ નપુંસક પણ નથી. સરખાવો - તેજોબિંદુ ઉપનિષદ ૬.૨૮ - ન સ્ત્રી ન યોષિન્નો વૃદ્ધા ન કન્યા ન વિતંતુતા - તે સ્ત્રી નથી, યોષિત્ (પરિણીતા, બાલિકા) નથી, વૃદ્ધા નથી, કન્યા નથી, વિધવા (પણું) નથી (?), બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (૩.૮.૮) - ઇતદક્ષરં... અસ્થૂલમ્ - અનણુ - અહ્રસ્વમ્ - અદોર્ઘમ્ - અલોહિતમ્ - અસ્નેહમ્... અસંગમ્ - અરસમ્ - અગન્ધમ્... (તે અક્ષર તત્ત્વ સ્થૂલ નથી-અણુ નથી, હ્રસ્વ નથી-દીર્ઘ નથી, લોહિત નથી, સ્નેહ (સ્નિગ્ધ નથી, સંગ નથી, રસ નથી, ગંધ નથી...) આ આત્માને પાણી ભીંજવાતું નથી, વાયુ સૂકવતો નથી (ગીતા ૨.૨૩, ૨૪).

લોકસાર આખરે જણાવે છે કે “તે પરિજ્ઞ (બધું જાણનાર) અને સંજ્ઞમાં^{૧૭} (સંજ્ઞા-સ્વરૂપ ? યોગ્ય જાણનાર) ઉપમા નથી હોતી. તે રૂપરહિત સત્તામાત્ર છે. તે અપદને (શબ્દ કે સ્થાનથી પર) પદ નથી. તે નથી શબ્દ, નથી રૂપ, નથી ગંધ, નથી રસ, નથી સ્પર્શ, એમ એટલું જ. (પરિણે સળે ઉવમા ન વિજ્ઞઈ. અરૂવી સત્તા, અપયસ્સ પયં તત્થિ. સે ન સદ્દે, ન રૂપે, ન ગંધે, ન રસે, ન ફાસે, ઇચ્ચેયાવંતિ - સૂત્ર ૫.૬.૧૭૬). કઠ ઉપનિષદ (૩.૧૫) પણ આત્માનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે આત્મતત્ત્વ અશબ્દમ્-અસ્પર્શમ્-અરૂપમ્-અરસમ્-અગન્ધવત્-ચ યત્ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (૭.૨૪.૧) કહે છે કે યત્ર ન-અન્યત્ પશ્યતિ ન-અન્યત્-શૃણોતિ...સ ભૂમા (જ્યાં બીજું જોતો નથી, બીજું સાંભળતો નથી તે ભૂમા છે.)

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો]

§ ૧.૬ આચાર-બ્રહ્મચર્ય - અધ્યયન ૬-૮.

બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કંધનાં ૬ થી ૮ અધ્યયનોનાં વિષયવસ્તુ પ્રસ્તુત સંશોધન લેખના વિષયથી જુદાં હોવાને લીધે તે અધ્યયનોમાંથી અહીં કેટલીક જરૂરી નોંધ જ લેવામાં આવી છે. વળી, ધૂત નામે છઠ્ઠા અધ્યયન પછી આવતું મહાપરિણા નામે સાતમું અધ્યયન શ્વેતાંબર જૈન પરંપરા મુજબ લુપ્ત થયું છે (જુઓ ભટ્ટ ૧૯૮૭), તેથી ધૂતની વિચારણા પછી વિમોક્ષ નામે આઠમા અધ્યયનની વિચારણા કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત, ઉપધાનશ્રુત નામે નવમા અધ્યયનનું વિષયવસ્તુ (મહાવીરનું જીવનવૃત્તાંત, ઇત્યાદિ) તો ધૂત અને વિમોક્ષ અધ્યયનોનાં વિષય વસ્તુ કરતાંય વળી તદ્દન ભિન્ન હોવાથી તેની ચર્ચા-વિચારણાને આ લેખમાં સ્થાન આપ્યું નથી.

§ ૧.૬.૧. આચાર-બ્રહ્મચર્ય-ધૂત (આચાર-૬, ઉદ્દેશો ૧.૫)

ધૂત અધ્યયનનાં પૂર્વવર્તી અધ્યયનોમાં ઘૂળે કમ્મસરીરાં (૨.૬.૮૮ = ૫.૩.૧૬૧ અને ૪.૩.૧૪૧) જેવાં વિધાનો ઉપરાંત મૃત્યુકાળની અપેક્ષા રાખવાનું જણાવતાં કેટલાંક વિધાનો (§ ૧.૪) આવે છે, એ બધાંના આધારે ધૂત અધ્યયનમાં ધૂત-વિષય (કર્મ કે શરીર છોડી દેવું, સંસારત્યાગ, સંલેખના, ઈ.) પર ભાર મૂક્યો છે, તે તેના પહેલા ઉદ્દેશમાં આવતા ધૂત શબ્દ (૬.૧.૧૮૧) ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ કારણોથી આ અધ્યયનનું નામ ધૂત રાખ્યું છે. તેમાં રોગોનાં નામ ગણાવતા શ્લોકો (૬.૧.૧૭૯) શ્લોકો ૧૩-૧૫ અને અટ્ટે સે...પરિતાવ : ૬.૧.૧૮૦) સહિતનાં સૂત્ર ૬.૧.૧૭૯ થી સૂત્ર ૬.૧.૧૮૧ સુધીના કુલ ત્રણ સૂત્રો પ્રક્ષિપ્ત છે (જુઓ શૂબ્રીંગ-આચાર પૃ.૫૫). વળી, “સત્તા કામેર્હિ માળવા” (૬.૧.૧૮૦) સૂત્રપંક્તિ સૂત્ર કૃતાંગ ૧.૧.૬ સાથે, તથા સમાહિમાઘાત... વયંતિ (૬.૪.૧૮૦) પદ પંક્તિ સૂત્રકૃતાંગ I ૧૩.૨ સમાંતર જાય છે. ધૂત અધ્યયનના બીજા તથા ત્રીજા ઉદ્દેશોમાં અચેલ (૬.૨.૧૮૪) અને નગ્ન (૬.૨.૧૮૫) ઉપરાંત કેટલાક સાધુઓનાં વિહાર, વસ્ત્રો, વગેરેનું વર્ણન આવે છે. તેના ચોથા અને પાંચમા ઉદ્દેશોમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા કોઈ વિચાર નથી. તેની અંતિમ પંક્તિઓમાં (૬.૫.૧૮૮) શરીર-ભેદ, કાય-વિધાત (ફલગાવતટ્ટી) ઇત્યાદિ શબ્દોથી સંલેખનાનું સૂચન થયું છે. તેનાં ઘણાં સૂત્રો કેટલાંક અધ્યયનોનાં સૂત્રો સાથે સમાંતર જાય છે, તે બધાંની અહીં નોંધ લેવી આવશ્યક નથી, દા.ત. સૂત્ર ૬.૩.૧૮૭ (...અચેલે લાઘવં...સમભિજાણિયા.) = ૮ :-૨.૨૧૪;૫.૨૧૭,૨૧૯;૬.૨૨૧-૨૨૩;૭.૨૨૬-૨૨૭. સૂત્ર ૬.૨.૧૮૬ (તે ફાસે પુટ્ટો...અધિયાસેજ્જાતિ = ૬.૫.૧૮૬) = આચાર ૫.૨.૧૫૩, સૂત્ર. ૬.૪.૧૮૫ (...નિદ્વિયદ્દે...પરકમેજ્જાસિ...) = આચાર ૫.૬.૧૭૩, સૂત્ર ૬.૫.૧૮૬ (સંતિં વિરતિં ડવસમં નિવ્વાણં) = સૂત્રકૃતાંગ II.૧.૧૫-મૂળ સૂત્રકૃતાંગ ૩.૪.૧૯-૨૦ માંથી લેવામાં આવ્યું છે (જુઓ બોલ્લે. II પૃ.૧૩૯), સરખાવો - શાંતિં નિર્વાણપરમાં...ગીતા ૬.૧૫.

§ ૧.૬.૨. આચાર-બ્રહ્મચર્ય-વિમોક્ષ (આચાર ૮, ઉદ્દેશો ૧-૮)

બ્રહ્મચર્યના આઠમા અધ્યયનમાં ૪-૭ ઉદ્દેશોના અંતે તથા ઉદ્દેશ ૮ના પહેલા શ્લોકમાં આવતા વિમોહ શબ્દના લીધે આ અધ્યયનનું નામ વિમોક્ષ રાખ્યું લાગે છે. (વિમોહ નામ વધારે યોગ્ય લાગે છે !). તેમાં મહાવીર માટે “બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણ” (માહણેણ મર્દમતા ૮.૧.૨૦૨, ૮.૨.૨૦૮) અને “આશુપ્રજ્ઞ” (૮.૧.૨૦૧=સૂત્રકૃતાંગ I.૬.૭) જેવાં નામ નવાં છે. તેના ૨-૭ ગદ્યમય ઉદ્દેશોમાં ભિક્ષુઓને (સમણા) સંબોધીને તેમનાં ખાનપાન, વસ્ત્ર, વ. વિષયનું વર્ણન કર્યું છે. તેના પદ્યમય આઠમા ઉદ્દેશમાં (૨૫ શ્લોકો) પણ આ જ વિષયનું વિવેચન થયું છે (દા.ત. ૮.૬.૨૨૪, ૮.૭.૨૨૮).

વિમોક્ષ અધ્યયનમાં સંલેખના કે ભિક્ષાના નિયમો સંબંધી જે કાંઈ પરિભાષા યોજી હોય (જુઓ ઉપર § ૧.૪, § ૧.૬.૧) તે સિવાય ઈતર નવા શબ્દપ્રયોગો પણ જોવા મળે છે, જેમ કે ગુપ્તિ (૮.૨.૨૦૬), તપસ્વી (૮.૪.૨૧૫) સત્ય, સત્યવાદી (૮.૬.૨૨૪, ૮.૭.૨૨૮), નિર્જરા (૮.૮.શ્લોક ૫), કપાય (૮.૭.૨૨૮, ૮.૮

શ્લોક ૩) સર્વ - ગાત્ર - નિરોધ (૮.૮ શ્લોક ૧૯), પરીષદ-ઉપસર્ગ (૮.૮.શ્લોક ૨૨), ઇત્યાદિ. વળી, ૮.૮. શ્લોક ૬ સૂત્રકૃતાંગ I.૮.૧૫ સાથે અને ૮.૮. શ્લોક ૨૪ સૂત્રકૃતાંગ I.૧.૨.૧૨ સાથે સરખાવી શકાય. વિમોક્ષ અધ્યયનનાં વિષયવસ્તુ - સૂત્રો ખૂબ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયાં છે, છતાં પણ તેનાં વિષયવસ્તુની સમાંતર જતી વૈદિક વિચારસરણીનાં એક-બે ઉદાહરણો અહીં ખૂબ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે સૂત્ર ૮.૨.૨૦૪ જણાવે છે કે ભિક્ષુએ શ્મશાને કે સૂના ઘરમાં કે વૃક્ષ નીચે કે પર્વતની ગુફામાં કે કાંઈ કુંભાર-વાસ (ઘર)માં રહેવું (સે ભિક્ષુ...સુસાણંસિ વા સુત્રાગારંસિ વા રુક્ષમૂલંસિ વા ગિરિગુહંસિ વા કુંભારયતર્ણંસિ વા...= આચાર ૮.૨.૨૭૯, ઉત્તરાધ્યયન ૨.૨૦; ૩૫.૬). પરમહંસપરિવ્રાજક ઉપનિષદ અને નારદપરિવ્રાજક ઉપનિષદ (૩.૮૬) પણ તેવુંજ જણાવે છે: ...યથા નિર્ગન્થો...શૂન્યાગાર...વૃક્ષમૂલ-કુલાલશાલા...ગિરિકુહર-કંદર-કૌટર...સ્થંડિલેષુ તેષુ-અનિકેતવાસ્ય-પ્રયત્ન=...દેહત્યાગં કરોતિ = જાબાલ ઉપનિષદ ૬ = ભિક્ષુક ઉપનિષદ; વળી સરખાવો- રુક્ષમૂલં સુસાને વા પબ્બતાનં ગુહાસુ વા...સુત્તનિપાત ૫૪.૪). આ બધાં ઉપનિષદોમાં સંલેખનાનું જ વર્ણન થયું છે (તે સંદર્ભમાં જુઓ “દેહત્યાગં કરોતિ” - “દેહત્યાગ કરે છે” જેવા શબ્દો!). ઉપરાંત, વિમોક્ષ ૮.૮ શ્લોક ૪ (જીવિયં નાથિકંખેજ્જા મરણં જો વિ પત્થય - જીવિતની ઈચ્છા ન કરવી અને મરણ પણ ન માગવું) સાથે નારદપરિવ્રાજક ઉપનિષદ ૩. ૬૦-૬૧ (મૃત્યું ચ નાથિનંદેત જીવિતં વા કથંચન...નાથિનંદેત મરણં નાથિનંદેત જીવિત્તમ) સરખાવી શકાય.

§ ૧.૬.૩. આચાર-બ્રહ્મચર્ય-ઉપધાનશ્ચત (આચાર ૯, ઉદ્દેશો ૧-૪)

તપ કે વ્રત જેવાં ધાર્મિક આચરણ માટે ઉપધાન શબ્દ વપરાય છે. બ્રહ્મચર્યના આ છેલ્લા અધ્યયનમાં મહાવીરે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન સાધેલાં તપશ્ચર્યા, તિતિક્ષા, ધ્યાન, વ્રતો, ભિક્ષાવિહાર, ઇત્યાદિનું વર્ણન આવે છે, તેથી તેને ઉપધાનશ્ચત (કે ઉપધાનસૂત્ર) નામ આપ્યું છે. આ અધ્યયન સંપૂર્ણ પદ્મમય (આર્ષ-આર્ષો) રચાયું છે, અને બ્રહ્મચર્યનાં બધાં અધ્યયનોથી ભિન્ન તરી આવે છે. આ અધ્યયન વિષેના સંશોધનાત્મક વિવેચન માટે જુઓ શૂબ્રીંગ-આચાર પૃ.૫૧, ૫૯-૬૩. અહીં તેનું વિવેચન યોગ્ય નથી.

§ ૧.૭ આચાર-બ્રહ્મચર્ય : વિભાગ ૧-૨

બ્રહ્મચર્યનાં ઉપર જણાવેલાં છેલ્લાં ત્રણ અધ્યયનોનાં વિષયવસ્તુ (ભિક્ષુઓનાં ખાનપાન, વસ્ત્ર, ઇત્યાદિ) તેમનાં પૂર્વવર્તી ૨-૫ અધ્યયનોમાં આવતાં શસ્ત્રપરિજ્ઞાને અનુરૂપ સામાન્ય વિવેચનોથી ભિન્ન તરી આવે છે. તે બધાં તેમનાં પૂર્વવર્તી ૧-૫ અધ્યયનો કરતાં સમયમર્યાદાની દૃષ્ટિએ પણ “નવાં” છે, તેવા સંકેતો કંઈક લોકસાર અધ્યયનમાં (§ ૧.૫) પણ જોવા મળે છે. આથી, ૧-૫ અધ્યયનો ૬-૯ અધ્યયનો કરતાં કંઈક પ્રાચીન ગણાય. ૬-૯ અધ્યયનોમાં વિમોક્ષ કરતાં ઉપધાનશ્ચત પ્રાચીન ગણી શકાય. ધૂત, વિમોક્ષ, જેવાં અધ્યયનોમાં મળતા ભિક્ષુઓની દૈનિક ચર્યા, વગેરે માટેના નિયમો મહદંશે બ્રાહ્મણ પરંપરામાંથી અપનાવવામાં આવ્યા છે. આવા વિષયના જૈન આગમગ્રંથો ઉપર શૂબ્રીંગનું પ્રદાન મહત્વનું છે.^{૧૮} વળી જૈનદર્શનમાં સંલેખના જેવાં જૈન તપ પણ બ્રાહ્મણ પરંપરાની અસર નીચે વિકસ્યાં છે તે ઉપર કૂર્ટ ફૉન કામ્પ્લ (über die sterbefasten...આમરણ અનશનવ્રત ઉપર..., હામ્બૂર્ગ ૧૯૨૯) અને મેડમ કેયાનાં વિશિષ્ટ પ્રદાન થયાં છે (Fasting Unto Death According to the Jaina Tradition Acta Orientalia ૧૯૭૭; વળી જુઓ પેટ્રીક ઓલીવેલ્લેનું Ritual Suicide...વીએના જર્નલ ૧૯૭૮, પૃ. ૧૯-૪૪).

બ્રહ્મચર્યનાં ૨-૫ અધ્યયનોમાં પહેલા અધ્યયન શસ્ત્રપરિજ્ઞાની વિચારસરણીનો આદર્શ લઈ જીવ-આત્મા, લોક-સંસાર, કર્મ પરિજ્ઞા અને મોક્ષ જેવા વિષયોની ચર્યા થઈ છે. તે પછીનાં ૬-૯ અધ્યયનોમાં ભિક્ષુઓનાં વિહાર, ચર્યા, નીતિનિયમો (અધ્યયનો ૬, ૮, મહાપરિજ્ઞા નામનું સાતમું અધ્યયન લુપ્ત થયું ગણાય છે) તથા મહાવીરની ચર્યા (અધ્યયન ૯) પર વધારે ભાર મૂક્યો છે. આથી આપણે સમગ્ર બ્રહ્મચર્ય શ્ચુતસ્કંધને બે વિભાગોમાં વહેંચી શકીએ; વિભાગ ૧ (અધ્યયનો ૧-૫) અને વિભાગ ૨ (અધ્યયનો ૬-૯).

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો]

[૧૭

§ ૧.૭.૧. આચાર-બ્રહ્મચર્ય વિભાગ ૧ નું મૌલિક તત્ત્વચિંતન

ઉપર્યુક્ત વિવેચનના આધારે બ્રહ્મચર્ય વિભાગ ૧ ના (અધ્યયન ૧-૫) વિચારો સંક્ષેપમાં નીચે મુજબ ગોઠવી શકાય :

- (૧) ગુણો-વિષયો ઈન્દ્રિયોને આકર્ષે છે અને પાપ કર્મ તરફ દોરે છે; પરિણામે જીવને (આત્માને) બાંધે છે, તેને જન્મમરણના ફેરામાં અટવાવું પડે છે (જુઓ ફાઉવાલ્નર ૧, પૃ. ૧૧૦થી આગળ).
- (૨) તેથી મન, વચન અને કાપ દ્વારા અધ્યાત્મમાં - અંતરાત્મામાં ચિત્ત સંકેલી (સ્થિર થઈ) પાપ કર્મોનો ત્યાગ કરવો,
- (૩) અને ગૃહત્યાગ કરી, લૌકિક વ્યવહાર ત્યજી ધર્મનું આચરણ કરવું, તથા આવી પડતા સર્વ સ્પર્શો સહન કરવા.
- (૪) આથી આ લોક સાથે તેને બંધન (સંધિ-ગ્રંથ) રહેતું નથી, અને તે સંસારથી મુક્ત થાય છે.

બ્રાહ્મણ પરંપરાની વિચારધારામાં આત્મજ્ઞાનને મહત્ત્વ આપ્યું છે. તે વિચારો જણાવે છે કે અવિદ્યા-અજ્ઞાનથી (આત્મજ્ઞાનના અભાવે) જીવાત્માને સંસારનું બંધન રહે છે. એને પરિણામે તે દુઃખ અનુભવે છે, જન્મમરણના સંસારચક્રમાં ફર્યા કરે છે. પણ ગૃહત્યાગ કરી - સંન્યાસ સ્વીકારી - રાગદ્વેષાદિ ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી થતાં સુખદુઃખ આસક્તિ વગર સહન કરવાં અને આત્મરત - આત્મનિષ્ઠ રહેવું. આથી તેને સંસારનું બંધન રહેતું નથી; તેને મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. વ્યક્તિગત જીવાત્માને કેન્દ્રીભૂત કરતી આવી (microcosm) વિચારપ્રણાલીની સમાંતર ચાલી આવતી વિશ્વબ્રહ્મની, સમગ્ર વિશ્વ બ્રહ્મ છે એવી (macrocosm) વિચારપ્રણાલીએ જીવાત્માની વિચારપ્રણાલીમાં ક્રાંતિ સર્જી. પરિણામે, તે બંને પ્રણાલીઓના તાદાત્મ્યથી - “હું - જીવાત્મા - બ્રહ્મ છું” કે “તે-બ્રહ્મ હું છું” - એવા તાદાત્મ્ય જ્ઞાનથી જીવાત્મા મુક્ત થાય છે, તેવા વિચારો પ્રચલિત થયા (જુઓ ફાઉવાલ્નર I. પૃ. ૭૨થી આગળ, તથા હ્યુમ-પ્રકરણ ૫, પૃ. ૨૩-૩૨, હાઈમાન પૃ. ૨૦૧-૨૦૭).

આચાર-બ્રહ્મચર્ય વિભાગ ૧માં વિશ્વબ્રહ્મની વિચારપ્રણાલી (macrocosm) મળતી નથી, પણ જીવાત્માની વિચારપ્રણાલી (microcosm) હતી તે ઉપર્યુક્ત વિવેચનોથી સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ તેમાં પાપકર્મની-શસ્ત્રની પરિજ્ઞાન-જ્ઞાન-વિવેકને મહત્ત્વ આપ્યું છે. ગુણો-વિષયોથી જીવાત્મા આકર્ષાય છે અને પરિણામે બંધન (સંધિ) અનુભવે છે. ઉત્તરકાલીન જૈનઆગમોમાં સંધિ-ગ્રંથિ શબ્દનું સ્થાન યોગ શબ્દે લીધું.

મહાવીરના સમયમાં ધર્મના નામે અનેક પાપકર્મો થતાં હતાં. મહાવીરે તે દૂર કરવાની પ્રાથમિક ફરજ સમજી અને પાપકર્મોનો-હિંસાનો વિરોધ કર્યો. આમ, અહિંસાને મહત્ત્વ આપતાં મહાવીરે આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનની ચર્ચા પ્રત્યે લક્ષ્ય ન આપ્યું (બુદ્ધે પણ તે રીતે આત્મતત્ત્વ પ્રત્યે ઉપેક્ષા દર્શાવી હતી), પણ પાપકર્મના વિવેકને-પરિજ્ઞાને પ્રાધાન્ય આપ્યું. એમાં જીવાત્માની મુક્તિનો પ્રશ્ન પણ ઉકલી જતો હતો. બ્રાહ્મણ વિચારધારા અને બ્રહ્મચર્યની વિચારધારામાં ધ્યેય - આત્મમુક્તિ - સમાન છે, એક જ છે; પણ બંનેના વિચારોના ફલક જુદા છે, બ્રાહ્મણ વિચારધારામાં આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મચર્યની વિચારધારામાં પાપ કર્મનું જ્ઞાન - શસ્ત્રપરિજ્ઞા. મહાવીરે અલોભથી લોભ જીતવાનો અને અનાયાસે -સ્વયં ફળીભૂત થતી કામનાઓને પણ ગ્રહણ નહીં કરવાનો આદેશ આપ્યો (આચાર ૨.૧.૭૧). તેવા જીવાત્માને હર્ષ પણ નથી કે ક્રોધ પણ નથી (૨.૨.૭૫). તેનાં કર્મો ઉપશમ્યાં છે (૨.૬.૯૭). હિંસા કરવા છતાં (૨.૬.૧૦૩) તે તેનાથી લેપાતો નથી (૨.૧.૭૪, ૨.૫.૮૮). તેને તેનો “રાગ” થતો નથી (૨.૬.૯૮). ઉપનિષદો પણ કહે છે કે તિતિશ્ચ પાપકર્મથી લેપાતો નથી (દા.ત. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, ૪.૪૨૮, સરખાવો છાંદોગ્ય ઉપનિષદ, ૪.૧૪.૩, ૫.૧૦-૧૦, તૈત્તિરીય ઉપનિષદ, ૨.૯; જુઓ ઉપર § ૧.૨). આવાં વિધાનો પાછળ કોઈ અધર્મ-આચરણનો આશય હોતો નથી (જુઓ પાઉલ-હાકર. Topos. પૃ. ૩૯૬-૩૯૭). વળી, આચાર. ૨.૧.૭૧ જણાવે છે કે કર્મ સ્વયં બંધન કરતું નથી, પણ તેની પાછળ રહેલા ગુણો-

વિષયો (કામ, લોભ, વ.) બંધન કરે છે. ગુણો કર્મનું મૂળ છે; તે આવર્તનું પુનર્જન્મનું મૂળ છે (સરખાવો - આચાર ૧.૫.૪૧; ૨.૧.૬૩; ૨.૨.૬૯; ૩.૧.૧૧૧). મન, વાણી અને કાયને બહિર્મુખ થતાં રોકી-આંતરમાં સંકેલી લઈ, સર્વ ગાત્રોનો વિરોધ કરી જે કાંઈ વિષયસ્પર્શથી સુખદુઃખનો અનુભવ થાય તે સહન કરતા રહેવું (આચાર ૮.૮.૨૪૬-૨૪૭ = શ્લોક ૧૮-૧૯), આવી જ પ્રક્રિયા મહાવીરે પણ અપનાવી હતી (જુઓ ૮.૮.૨૪૦ શ્લોક ૧૨). બ્રહ્મચર્યનું ત્રીજું અધ્યયન શીતોષ્ણીય પણ જણાવે છે કે આત્મપ્રાપ્તિથી દુઃખમુક્ત થવાય છે (૩.૩.૧૨૬). આ વ્યક્તિ પરિજ્ઞાતકર્મ, ક્ષેત્રજ્ઞ, નૈષ્કર્મદર્શી (૩.૨.૧૧૫, ૪.૪.૧૪૫), પરમદર્શી, આત્મવિદ (૩.૧.૧૦૭), આત્મગુપ્ત (૩.૨.૧૨૩), આત્મસમાહિત (૪.૩.૧૪૧), આત્મોપરત (૪.૪.૧૪૬) અને વિમુક્ત છે. ઈંદ્રિયો “ગુપ્ત” કે “સંવૃત” થતાં તે વ્યક્તિ દુઃખમાંથી છૂટી જાય છે: તેને પછી બીજી કોઈ સાધનાની આવશ્યકતા હોતી નથી, (૩.૨.૧૨૬). સૂત્રકૃતાંગ પણ જણાવે છે કે અત્તાપરિવ્વાય (I.૩.૩.૭ = I.૧૧.૩૨, જુઓ બોલ્લે II.૫.૧૧૫)-તે આત્માર્થે સંસાર ત્યજે છે, તે આત્માર્થે સંવૃત થયો છે (સૂત્રકૃતાંગ II.૨.૨૯). તે ઉપશાંત છે, પરિનિવૃત્ત છે, તેને ઈંતર કાંઈ કર્મ રહેતું નથી.

બ્રહ્મચર્યની અને વિશેષ તો તેના વિભાગ ૧ની (૧-૫ અધ્યયનો) વિચારપ્રક્રિયામાં સળંગસૂત્રતા કે અખંડિતતા જળવાઈ નથી, પણ તે તૂટક દશામાં મળે છે. કારણ કે મૂળે બ્રહ્મચર્ય શ્વેતસ્કંધનાં ઘણાં સૂત્રો ખંડિત અને અસ્તવ્યસ્ત છે; તેઓના ગદ્યાંશ કે પદ્યાંશ એકમેક થઈ ગયા છે અને તેમની ગોઠવણી કંઈક કમબદ્ધ પણ નથી. એમાં મળતાં પાપકર્મો, અસંક્રિત, નિર્લેપ, નૈષ્કર્મ્ય વગેરે જેવાં વિધાનો ઉપનિષદો, મહાભારત કે ગીતાની કર્મ, આસંક્રિત અને રાગની વિચારસરણી વ્યક્ત કરે છે. આચાર બ્રહ્મચર્યની આવી જીવ, કર્મ અને લોકની વિચારસરણી તત્કાલીન અવિકસિત દશાના લોકધર્મના વિચારોમાંથી ઊતરી આવી હોય એમ લાગે છે. આચારાંગ પછીનાં કેટલાંક આગમોમાં પણ આચાર બ્રહ્મચર્યની આવી વિચારધારાના દષ્ટિગોચર થતા કેટલાક અંશોનો કંઈક પરિચય આગળ આપવામાં આવ્યો છે.

§ ૧.૭.૨. મુક્તાત્માની સ્થિતિ - વૈદિક ઉલ્લેખ

હાન્સ પેટર શ્મીદ્તે જૈન પરંપરામાં માન્ય મુક્તાત્માની સ્થિતિ અને તેનાં આદિમૂળ વૈદિક પરંપરામાંથી શોધ્યાં છે (જુઓ ઉપર પા.ટી.૨.). પ્રસ્તુત સંશોધન લેખ પ્રાચીન જૈન આગમો પૂરતો મર્યાદિત હોવા છતાં મુક્તાત્માની સ્થિતિનો આ આખો મુદ્દો તદ્દન નવો અને અમારા આ લેખના ઉદ્દેશ્ય સાથે સંવાદિત થતો હોવાથી અહીં તેનું વિવરણ ઉપકારક અને આવશ્યક ગણાશે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઘોર આંગિરસનું તત્ત્વદર્શન (૩.૧૭.૧-૭) બુદ્ધ અને મહાવીરના અસ્તિત્વ પહેલાંનું અને અતિપ્રાચીન છે. તે કર્મ અને આત્મતત્ત્વ વિષેના વિચારોથી હજી અપરિચિત રહ્યું લાગે છે. તેમાં પહેલી વાર અહિંસા એક નવા સિદ્ધાંતરૂપે દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં પિતા પુત્ર રૂપે જન્મે છે એવા શતપથ બ્રાહ્મણના વિચારોની પુષ્ટિ કરતાં છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (૩.૧૭.૫) જણાવે છે કે - સોષ્યતિ - અસોષ્ટા - ઇતિ, પુનરુત્પાદન - મેવાસ્ય; “તે સોમ સવન કરશે (= તેની પત્ની પ્રસવ કરશે), તેણે સોમ સવન કર્યું (= તેની પત્નીએ જન્મ આપ્યો). એ જ તેનો પુનર્જન્મ છે.” અહીં શ્લેષનો પ્રયોગ કરી સોષ્યતિ - અસોષ્ટા નો મૂળ અર્થ અસ્પષ્ટ (અવ્યક્ત) કેમ રાખ્યો હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. વળી, તે આગળ જણાવે છે કે અપિયાસ એવ સ બભૂવ, સોઽન્તવેલાયામેતત્ ત્રયં પ્રતિપદ્વેત. અક્ષિતમસિ, અચ્યુતમસિ. પ્રાણસંશિતમસીતિ. “તે તૃષારહિત થયો (મુક્ત થયો). મૃત્યુવેળાએ તે આ ત્રણ પામે છે: ‘તું અક્ષય છે’, ‘તું અચ્યુત છે’ ‘તું પ્રાણના - જીવનના - શિખરે છે’” (જુઓ અથર્વવેદ ૩.૧૯.). આના સમર્થન માટે ઋગ્વેદની બે ઋચાઓ પણ આપી છે, કેમકે

આદ્ ઇત્ પ્રત્નસ્ય રેતસો, - જ્યોતિ = પશ્યન્તિ વાસરમ્ - પરો યદ્ ઇધ્યતે દિવિ (ઋગ્વેદ ૮-૬-૩૦)
- “તેઓ પુરાતન રેતસમાંથી જન્મેલી પ્રાતઃકાલીન જ્યોતિ જુએ છે, જે દિવ (આકાશ)માં સામે પાર પ્રજ્વળી રહી છે.” (= સામવેદ ૧.૨.૧૦).

उद् वयं तमसस्परि - ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् - सुवः पश्यन्त उत्तरं - देवं देवत्रा सूरियम् - अगन्म ज्योतिरुत्तमम् - इति - ज्योतिरुत्तमम् - इति. (ऋग्वेद १.५०.१०) “अमे, उये तमसनी पार-उत्तर (वधु उीथी) ज्योति नीडाणता - उत्तर (वधु उीथी) प्रकाश नीडाणता - देवोना देव सूर्यने - उत्तम (सौधी उीथी) ज्योतिने प्राप्त थया.-उत्तम ज्योतिने प्राप्त थया.”^{१६}

घोर आंगिरसना मते ऋग्वेदनी आ बने ऋयाओमां मोक्षनुं स्थान “प्रत्नरेतस” छे. ते समग्र विश्वनुं आदिकारण छे, मूण तत्व छे. छाईनरीश ल्यूडर्स (जुओ “वरुण..” ग्योटींगन १८५८) तेने ऋत साथे सरभायुं छे. बृहदारण्यक उपनिषदमां वणी तेने डिरेडमयपात्र (=सूर्य) कहुं छे - जेमके, हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् (५.१५.१ = ईश उपनिषद १५- “सुवर्षपात्रथी सत्यनुं मुख ढंकायेलुं छे”). - अंतकाण नञ्क आव्यो होय अेवी व्यक्तिओ समक्ष प्रार्थनामां पण ऋग्वेदनी उपर्युक्त बे ऋयाओनुं उय्यारण करवामां आवे छे, जेथी ते व्यक्तिने मुक्ति मणे अेम मनाय छे.

आ रेतस आकाश मंडणथी - दिवथी पण पर छे, अने उत्तम छे. ते ऋत छे. ते प्राण-संशित छे, जवनना सौधी उीया शिभरे छे. मोक्षनी आवी स्थितिमां मुक्त ज्वात्मा संपूर्ण रीते ऋतमां अेतप्रोत थई जय छे के तेनुं शुद्ध अस्तित्व टकी रहे छे, तेनो निर्णय करवो मुश्के ल छे (विस्तार माटे जुओ शमीदूत उपर पा, टी. २ : पृ. ६५२-६५४)

आ संदर्भमां आचार-ब्रह्मचर्य श्रुतस्त्रंभमां मणी आवतां मुक्त ज्वात्मा संबंधी केटलांक विधानो तपासी शकाय; जेमके “मुक्तात्मा धृतिमाननुं क्षेत्रज्ञ छे” (८.३.२०८). अंतकाणे मोक्षनी अम्बिलापा राभनारने मोक्ष प्राप्ति थाय छे तेवा आशयना विचारो पण ब्रह्मचर्यमां मणे छे, जेम के कंखेज्ज कालं जाव शरीरभेदो (जव शरीरथी छूटे त्यां सुधी काणनी आकांक्षा राभवी. ६.५.१८८), परेण परं जंति नावकंखंति जीवितं (परथी पर प्राप्त करे छे अने जवननी आकांक्षा राभता नथी। ३.४.१२८), एगमप्पाणं संपेहाए धूणे शरीरं (अेक आत्माने नीरभीने शरीर भंभेरी देवुं-छोडी देवुं ४.३.१४१). नारदपरिव्राजक उपनिषद (३.६१) पण कहे छे के कालमेव प्रतीक्षेत यावदायु = समाप्यते (आयुष्य पूरुं थाय त्यां सुधी काणनी ज राड जेवी), अने गीता (८.५) जशावे छे के अंतकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम्...! जैनदर्शनमां आर्य अंतिम आकांक्षाने निदान कहे छे.

मोक्षनुं के मुक्तात्मानी (सिद्ध ज्वात्मानी) स्थितिनुं सणंग स्पष्ट वर्णन प्राचीन जैन आगर्भोमां मणतुं नथी. ते इक्त उत्तरकालीन विकसेला आगर्भोमां ज, अने ते पण कोई याली आवता वर्णनोना संदर्भमां-गौणरूपे तूटक तूटक मणे छे, जे भाग्ये संकलित करी शक्य छे. आवां वर्णनोमांथी मोक्ष के मुक्तात्मा विषेना विचारोनुं अही समीक्षात्मक विवेचन करवुं आवश्यक नथी. पण ते उपरथी संक्षेपमां कही शकाय के जैनो मुक्तात्माने सिद्ध कहे छे (आ शब्द आचार-ब्रह्मचर्यमां मणतो नथी.). सिद्धावस्थामां जवो ईषीपब्भार (ईषत्प्रभार - “जराक आगण”) नामे सिद्धक्षेत्रमां रहे छे (उत्तराध्ययन उ६.५७-५८थी आगण) समवायांग २१मां तेनां बार नामो गणाय्यां छे, तेमां आ सिद्धालय के सिद्धक्षेत्रनुं अेक नाम ब्रह्म छे (जुओ शूब्रींग § १८७). जैनो तेने ईषीपब्भार (ईषत्-प्रभार-“विश्वथी जराक आगण”-“लोडत्रा”), सरभावो औपपातिक § १६८ = उत्तराध्ययन उ६.५७, जुओ उत्तराध्ययन २३. ८१-८५) कहे छे. मुक्त ज्वात्मानी स्थिति कोई धाम विशेषमां होय छे तेम उपनिषदो पण माने छे. तेओ कोईवार तेने अेक “पद”-स्थान तरीके जशावे छे (क६ उपनिषद १.३.८), कोईवार “विष्णुना परमपद” तरीके (क६ उपनिषद १.३.८), तो कोईवार “ब्रह्मपुर” तरीके (छांदोग्य उपनिषद ८.१.५), तो धशीवार “ब्रह्मलोक” तरीके तेनो उल्लेख करे छे.^{२०} औपनिषद विचारधारामां मुक्तिना धामरूप ब्रह्मलोक, अने जैनोना सिद्धक्षेत्र - ईषीपब्भार - अे बनेनां : आदिमूण घोर आंगिरसना तत्वदर्शनमां के ते संदर्भमां उल्लेखेवी ऋग्वेदनी ऋयाओमां मणे छे.

મુંક ઉપનિષદમાં મળી આવતા મુક્તાત્માની સ્થિતિ વિષેના વિચારો અને જૈન દર્શનમાં મળતા તેવા વિચારોની કાંઈક તુલના કરવા હેટ્લે, તથા માક્સ મ્યૂલર (SBE 15, પૃ.૨૭), વિલિબાલ કિર્કેલ (Kosmographic der Inder “ભારતીઓ વિશ્વરચના વિધાન” પૃ.૫, ૨૧૦, ૩૦૬), હેલ્મુથ ફોન ગ્લાસેનપ્પ (Die Lehre von Karman “કર્મનો સિદ્ધાંત” પૃ.૧૦૫) તથા હેરમાન યાકોબી (ઉમાસ્વાતિનું તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, પૃ.૩૨૩) ઇત્યાદિએ પ્રકાશિત કરેલા ઉત્તરકાલીન, વિકસિત પરિસ્થિતિના જૈન ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે, પણ પ્રાચીન જૈન આગમોનો (આચાર I, સૂત્રકૃતાંગ I, ઇત્યાદિ) આધાર લીધો નથી. હેટ્લે ઉઠાવેલા મુદ્દાનું અને તે આધારે રજૂ કરેલાં કેટલાંક વિધાનોનું આજની સંશોધન પરિસ્થિતિની અપેક્ષાએ કંઈપણ મૂલ્યાંકન કરી શકાય નહીં. આ સંદર્ભમાં સૈલોમનના (પૃ.૧૦૧-૧૦૩) વિચારો ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે.

§ ૧.૮ બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કંધ - કેટલાક વિશિષ્ટ મુદ્દા પર પ્રકાશ

§ ૧.૮.૧. લોકભાષા - મહાવીર અને બુદ્ધના જન્મ પહેલાં - ઈ.સ.પૂર્વે ૫મી-૬મી સદીથી પણ પ્રાચીન પ્રાકૃત લોકભાષાઓમાં પણ ધર્મ અને નીતિનિયમોના વિચારો વિકસ્યા હતા. તેના કેટલાક અંશો મૂળ જાતકકથાઓ અને ધમ્મપદોમાં (ઈ.સ.પૂ.૮-૭મી સદી?) જળવાયા છે. એ વિચારોમાં વૈદિક વિચારોની અસર પણ સ્વાભાવિક હતી. વૈદિક વિચારધારા આ સમય દરમિયાન મધ્યભારતથી પૂર્વભારતમાં પ્રચલિત થઈ ચૂકી હતી (જુઓ આગળ મુદ્દો ૮.). આ પ્રકારના સાહિત્યના લેખક કે વિચારો ફેલાવનાર વ્યક્તિઓ કોણ હશે એ વિષે કોઈ નક્કર સંકેતો કે ઇતિહાસ મળતો નથી. આમાંની કેટલીક જાતકકથાઓને જૈનસ્વાંગ અને બૌદ્ધ સ્વાંગ આપી પ્રાચીન જૈન-બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં વણી લીધી છે, તે વિષય અહીં પ્રસ્તુત નથી (વિસ્તાર માટે જુઓ આલ્સદોફ-આર્પા...)^{૨૧}. પરંતુ તે સમયે લોકસમાજમાં તેવા વિચારોનો પ્રચાર કરવાનું શ્રેય તો (બુદ્ધ અને) મહાવીરને જાય છે. બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કંધના વિભાગ ૧ માં દષ્ટિગોચર થતા આવા મૌલિક વિચારો મહાવીરની જન્મભૂમિ પૂર્વભારતથી મધ્યભારત સુધી ફેલાતા એકાદ બે સદી વીતી ગઈ હશે.

§ ૧.૮.૨. મહાવીર, વિચાર-પ્રવર્તક :

આચાર બ્રહ્મચર્યના વિભાગ ૧માં (અધ્યયન ૧-૫) ધર્મની કે આત્મતત્ત્વની તદ્દન સહજ રીતે વિચારણા રજૂ થઈ છે. તે વિચારો હજી કોઈ વ્યક્તિ-વિશેષના (દા.ત. મહાવીરના) નામે ચઢ્યા નથી. બહુ બહુ તો વીર (મહાવીરના અર્થમાં નહીં !, દા.ત. ૨.૫.૮૫), આર્ય (દા.ત. ૨.૫.૮૮, ૪.૨.૧૩૭) કે એવા કેટલાક સામાન્ય શબ્દપ્રયોગોથી વિચાર વિનિમય થયો છે. અહીં તેમ જ અન્ય જૈન આગમ ગ્રંથોમાં કોઈ કોઈ સ્થળે સે/ત્તિ બેમિ (એમ હું કહું છું...)કે ભગવયા પવેઙ્ગ્યં (પરિણા પવેઙ્ગ્યા - ભગવાને જણાવ્યું છે - પરિજ્ઞા જણાવી છે, દા.ત. ૧.૧.૭, ૧.૭.૫૮, ૨.૫.૮૮) જેવા પ્રયોગો આ સંદર્ભમાં મહત્ત્વના નથી. જૈન આગમ ગ્રંથોની ત્રણ-ચાર વાર થયેલી વિવિધ વાચનાઓ દરમિયાન પણ તેવા સુધારાવધારાને સ્થાન આપ્યું હતું; તે ભાષાશાસ્ત્રીય જેવી અને અન્ય સંશોધન પ્રક્રિયાથી સિદ્ધ થઈ શક્યું છે.^{૨૨}

આચાર ૨.૬.૧૦૧માં સૌ પ્રથમ વાર આવતા નાદ (જ્ઞાત, ન્યાય) શબ્દમાં મહાવીરના જ્ઞાતા કુળનું સૂચન થતું હોય એમ લાગે છે, અને તે શબ્દ મહાવીરના નામનું સૂચન કરે છે. પરંતુ અહીં આસપાસના સંદર્ભમાં તે શબ્દ ન્યાયના અર્થમાં યોગ્ય લાગે છે. ઉપરાંત, તમેવ સચ્ચં નીસંકં જં જિણેહિં પવેઙ્ગ્યં (૫.૫.૧૬૮ - જે જિનોએ જણાવ્યું છે તે જ સાચું અને શંકારહિત છે, શૂબ્રાંગે-વો.મ.પૂ.૮૫- જિન શબ્દ એક વચનમાં લીધો છે તે અયોગ્ય છે!). આ આખું સૂત્ર અહીં પ્રક્ષિપ્ત લાગે છે. કારણ કે, આ પ્રાચીન સમયમાં મહાવીર માટે જિન શબ્દ હજી અસ્તિત્વમાં નહોતો આવ્યો, અને ૨૪ તીર્થંકરોની કલ્પના કે સાંપ્રદાયિક ભાવના પણ નહોતી જન્મી ત્યાં ઘણા “જિનોએ જણાવેલું જ સાચું...” એવા ભાવનું આ સૂત્ર પ્રક્ષિપ્ત છે અને અસ્થાને છે. (સરખાવો “જિનશાસન”, સૂત્રકૃતાંગ I.૩.૪.૮). વળી ધૂત અધ્યયનમાં (સદા વીરે આગમેણ પરક્કમેજ્જા ૫.૬.૧૭૩ = મૂળ ૬.૪.૧૮૫, વીરે હંમેશાં આગમથી-જ્ઞાનથી વિચરવું જોઈએ) આવતા આગમ શબ્દનો અર્થ “શાસ્ત્ર” નહીં, પણ “જ્ઞાન” થાય

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો.]

છે (સરખાવો - આગમ = સર્વજ્ઞોએ જાણાવેલો આચાર/ઉપદેશ, આચાર-શીલાંક પૃ.૧૫૩, ૧૬૯, તથા શૂર્ભીંગ વો.મ. પૃ.૯૬) આમ. બ્રહ્મચર્ય વિભાગ ૧ માં અધ્યયનોમાં કયાંય મહાવીરનું નામ મળતું નથી કે સૂચિત થતું નથી. સમગ્ર દષ્ટિ બિંદુઓના સંબંધથી એમ કહી શકાય કે તત્કાલીન કેટલાક વિચાર પ્રવર્તકોમાં મહાવીર પણ એક હતા, અને તે વિચાર બ્રહ્મચર્ય-વિભાગ ૧માં કંઈક સંકલિત થયા છે. આ વિચારો નવા ન હતા, પણ તેની રજૂઆત નવી હતી. (અહીં એ પણ નોંધવા યોગ્ય છે કે સમગ્ર બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કંધમાં “બુદ્ધિ” શબ્દનો પ્રયોગ મળતો નથી !).

સમયના પ્રવાહની સાથે સાથે બ્રહ્મચર્ય વિભાગ ૧ ના વિચારોના આધારે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતા ઈતર વિચારો પણ મહાવીરના નામે ચઢાવવામાં આવતા ગયા, જેથી તે વિચારોની પણ વિભાગ ૧ના વિચારો જેટલી જ પ્રાચીનતા, પ્રમ્ણાભૂતતા અને મહત્ત્વ લાગ્યા કરે. આના કાંઈક સંકેત આપણને બ્રહ્મચર્યના વિભાગ ૨માં મળે છે. અહીં પ્રથમ જ્ઞાત (કુળના પુત્ર તરીકે વિમોક્ષ અધ્યયનમાં (૮.૮.૨૪૦, શ્લોક ૧૨) તથા ઉપધાનશ્રુતમાં (૯.૧.૨૬૩, શ્લોક ૧૪, બે વાર) મહાવીરનું નામ સૂચિત થયું છે. અહીંયાં તેમ જ અન્યત્ર પણ મહાવીર માટે બ્રાહ્મણ (૮.૧.૨૦૨, ૮.૨.૨૦૮, અને ઉપધાનશ્રુતના દરેક ઉદ્દેશના અંતે, ઉપરાંત સરખાવો - સૂત્રકૃતાંગ I.૯.૧; I.૧૧.૧; ઉત્તરાધ્યયન ૨૮.૧૧) અને કોઈવાર શ્રમણ (દા.ત. ઉપધાનશ્રુત ૯.૧. શ્લોક ૧) શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મને જાણનાર, ઉત્તરકાલીન વૈદિક કર્મકાંડ કે યજ્ઞયાગાદિક સાથે જોડાયેલી બ્રાહ્મણ વર્ણની કોઈ વ્યક્તિ નહીં !) અને શ્રમણ શબ્દ પર્યાયવાચી છે.^{૨૩} આ વિચારો વ્યક્તિવિશેષના નામે ચઢતા ગયા તેમાં ભાવિ સાંપ્રદાયિકતાનાં મૂળ રહ્યાં છે એમ કહી શકાય.

§ ૧.૮.૩ સત્ય - પરમ તત્ત્વ :

જૈન આગમોમાં પાંચ મહાવ્રતોની પરિભાષામાં સત્ય નામનું વ્રત વિશેષ મૂઠાવાદવિરમણના નામથી પરિચિત છે; સત્ય શબ્દથી તેનું વર્ણન ભાગ્યે જ કોઈ સ્થળે દષ્ટિગોચર થાય છે. આચાર-બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કંધમાં સત્ય શબ્દનો વિશેષણ તરીકે પ્રયોગ થયો છે (દા.ત. તેં સચ્ચં, સચ્ચવાદી સોણે તિણ્ણે...તે સત્ય છે, સત્યવાદી શોક તરી ગયો છે; ૮.૭.૨૨૪ = ૮.૭.૨૨૮) ઉપરાંત - જ્યાં “ભાષા”-સમિતિની ચર્ચા હોય ત્યાં અનેક વાર સત્યનો પ્રયોગ થયો છે. તેમ છતાં બ્રહ્મચર્યના વિભાગ ૧માં એક તત્ત્વ તરીકે થયેલો સત્ય શબ્દનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ ભિન્ન તરી આવે છે; જેમકે સચ્ચમ્મિ ધિંઠં કુવ્વહા (સત્ય - તત્ત્વમાં ધૃતિ કરો; સત્યતત્ત્વને વળગી રહો, ૩.૨.૧૧૭). સચ્ચમેવ સમભિજાણાહિં સચ્ચસ્સ આણાણે ઉવટ્ટિણે મેહાવી મારં તણ્ણે (સત્યને જ ઓળખ, સત્યના જ્ઞાને - આદેશથી ઉપસ્થિત મેઘાથી મૃત્યુ તરી જાય છે. ૩.૩.૧૨૭), તથા ...આઓવરયા...લોગં ઉવેહમાણા,...સચ્ચંસિ પરિવિચિદ્ધિસુ,...(...આત્મોપરત...લોકની ઉપેક્ષા કરતા...સત્યમાં સ્થિર રહ્યા,...૪.૪.૧૪૬. અહીં સત્ય = ઋત, જુઓ શીલાંક-આચાર પૃ.૧૩૦). સૂત્રકૃતાંગમાં પણ સચ્ચે તત્ત્વ કરેજ્જુવક્કમં (I.૨.૩.૧૪), આચાર ૫.૬.૧૬૮ (તમેવ સચ્ચં...) ક્ષેપક છે તેનું ઉપર વિવેચન કર્યું છે.

ઉપનિષદોમાં સત્ય તત્ત્વનું વર્ણન કાંઈ આ રીતનું છે :- તસ્ય હ વા એતસ્ય બ્રહ્મણો નામ સત્યમિતિ (છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૮.૫.૪), તસ્ય ઉપનિષત્ - સત્યસ્ય સત્યમિતિ, પ્રાણા વૈ સત્યં તેષામેષ સત્યમ્ (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૨.૧.૨૩ = મૈત્રાયણિ ઉપનિષદ ૬.૩૨ = શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૪.૫.૧.૨૩; શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૪.૫.૩.૧૧ = બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૨.૩.૧૧). અહીંયાં “સત્યનું સત્ય” એટલે વ્યવહાર-અવસ્થાના સત્યથી પર એવું પરમાર્થ-અવસ્થાનું સત્ય; જેને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં (૬.૩) તત્ત્વનું પણ તત્ત્વ કહ્યું છે. ઉત્તરકાલીન વૈદિક સાહિત્યમાં સત્ય અને ઋણી પર્યાયવાચી ગણાતા.^{૨૪}

§ ૧.૮.૪. બ્રહ્મચર્ય અને બ્રહ્મવિદ્ :

આચારના પહેલા શ્રુતસ્કંધનું નામ બ્રહ્મચર્ય પણ વૈદિક વિચારધારામાંથી ઊતરી આવ્યું છે. પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમાં બ્રહ્મ યજ્ઞ કે ઉત્તમ તત્ત્વના અર્થમાં વપરાતો, અને ઉત્તરકાલીન સાહિત્યમાં બ્રહ્મચર્ય શબ્દ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-

બ્રાહ્મણ પરંપરાના સાહિત્યમાં વેદવિદ જેવા શબ્દપ્રયોગમાં આવતો વેદ શબ્દ સંદર્ભ-અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં યોજાય છે, જેમકે (અ) ગ્રંથપરક, વેદ કે વૈદિક ઋચાઓની સંહિતાના અર્થમાં, પણયાગાદિક કર્મકાંડની વિધિપરક. અહીં વેદવિદ એટલે વેદની ઋચાઓના કે તેના વિનિમયનો જાણકાર. આ અર્થ વૈદિક વિષયવસ્તુને અનુલક્ષીને છે અને તેમાં સાચેસાચ વેદોના અધ્યયનની અપેક્ષા રહે છે. (બ) પરમ તત્ત્વ-બ્રહ્મમાંથી સર્જાયેલું અર્પોરુષેય-અલૌકિક રહસ્યમય શાસ્ત્ર (સરખાવો...અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્યદ્-ઋગ્વેદઃ...ઉપનિષદઃ... “આ મહાન ભૂતનાં - બ્રહ્મનાં ઋગ્વેદ...ઉપનિષદો નિઃશ્વાસ છે” બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૨.૪.૧૦, જુઓ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ બ્રહ્મસૂત્ર ૧.૧.૩ ઉપરનું શાંકરભાષ્ય). અહીં વેદવિદ એટલે આવા રહસ્યમય શાસ્ત્રને પણ જાણી શકનાર, સર્વજ્ઞ, મેધાવી, મુક્તાત્મા. પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં વેદવિદ શબ્દપ્રયોગ જવલ્લે જ જોવા મળે છે (ફક્ત બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૩.૭.૧., જુઓ ઉપર). અહીં આ અર્થ (અ) માં જણાવેલા અર્થથી સ્વતંત્ર વિકસ્યો છે. (ક) સામાન્ય અર્થમાં, આત્મા અને સૃષ્ટિ સંબંધી ગંભીર અને રહસ્યમય વિચારો ધરાવતું ઔપનિષદ જ્ઞાન, અહીં વેદવિદ એટલે તત્ત્વજ્ઞ, આત્મજ્ઞાની, બ્રહ્મજ્ઞાની. આવો અર્થ (બ)માંથી વિકસ્યો લાગે છે, અને નિતાંત દાર્શનિક વિચારસરણીના સંદર્ભમાં યોજાયો છે અહીં વેદોના અધ્યયનની અપેક્ષા નથી. વળી, આ અર્થ પ્રાચીન ઔપનિષદ વિચારોની ભૂમિકા પર વિસ્તર્યો છે (જેમકે...યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ - જે તે જાણે છે એ વેદવિદ છે. ગીતા ૧૫.૧).

આ જ પરંપરામાં ઉદ્ભવેલી અને ફાલતી આચાર બ્રહ્મચર્યની વિચારધારામાં પણ વેદવિદ શબ્દ ક ના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે (સરખાવો વિરણ વેયવિ-ચ-આચરિક્ષણ તે વિરત, વેદવિદ અને આત્મરક્ષિત છે - ઉત્તરાધ્યયન ૧૫.૨). - અહીં વેદવિદ શબ્દમાં ઉપર્યુક્ત - બ્રાહ્મણ પરંપરાનો ક અર્થ સ્પષ્ટ છે; પણ તેવો અર્થ ટાળી, તેનાથી ભિન્ન સાંપ્રદાયિક અર્થ ઘટાવવા સૌ પ્રથમ આચાર યુર્ષિએ (ઈ.સ. આશરે ૬૬૧-૭મી સદી) શરૂઆત કરી અને વેદ એટલે જૈન આગમો, સૂત્ર, પ્રવચન, જેવો અર્થ ઉપજાવ્યો. તેને અનુસરીને શીલાંકે (ઈ.સ.૮મીસદી) અને અન્ય ટીકાકારો એ પણ આવો નવો અર્થ માન્ય રાખ્યો.^{૨૫} આચાર બ્રહ્મચર્યની પ્રાચીન વિચારસરણીના વિકાસ દરમિયાન જૈન આગમો (કે તે અર્થમાં સૂત્ર, પ્રવચન, ઈ.) અસ્તિત્વમાં આવ્યા નહોતા. આથી અહીં વેદવિદ શબ્દમાં વેદનો અર્થ જૈન સૂત્રો કે આગમો સંભવી શકતો નથી તથા સમગ્ર વેદવિદશબ્દનો - તીર્થંકર મહાવીર કે ગણધર જેવો અર્થ પણ ઘટી શકતો નથી. બ્રહ્મચર્યમાં તે શબ્દ સામાન્ય અર્થમાં (જેમકે વીર, મુનિ, આત્મવિદ, બ્રહ્મવિદ, ધર્મવિદ, વેદવિદ, ઈ) વપરાયો છે, કોઈ વ્યક્તિવિશેષ (જેમકે તીર્થંકર, મહાવીર, ગણધર, ઈ) માટે વપરાયો નથી. (ઉત્તરાધ્યયન ૧૪.૮.વેદવિદ - ૧૪.૯. વેદ શબ્દ ઉપર જણાવ્યા મુજબ અ અર્થમાં સ્પષ્ટ છે.) આચારમાં અને અન્ય પ્રાચીન જૈન આગમોમાં મળી આવતા વેદવિદ, બ્રહ્મવિદ, નૈષ્કર્મ્યદર્શી જેવા શબ્દપ્રયોગો ઉત્તરકાલીન જૈન આગમોમાંથી લુપ્ત થયા.

§ ૧.૮.૬ આર્ય :

આચાર બ્રહ્મચર્યમાં અને અન્યત્ર પણ આર્ય શબ્દ કોઈ વિદ્વાન કે ઉત્તમ કુળની વ્યક્તિ માટે વપરાયો છે. લોકવિચય અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે કુશળ વ્યક્તિ પાપ કર્મથી ન લેપાય તેવો કર્મપરિજ્ઞાનો માર્ગ આર્યોએ ઉપદેશ્યો છે (૨.૫.૮૯, સરખાવો - અનાર્ય-આર્યવચન, ૪.૨.૧૩૭-૧૩૮, તથા ૫.૨.૧૫૨, ૫.૩.૧૫૭, ૬.૩.૧૮૯, ઈત્યાદિ). વૈદિક સાહિત્યમાં જે અર્થમાં આર્ય શબ્દપ્રયોગ થયો છે તે જ અર્થ જૈન આગમોમાં પણ જળવાઈ રહ્યો છે. જો કે જૈન વિચારધારા (અને બૌદ્ધ વિચારધારા) આર્યેતર સંસ્કૃતિમાંથી ઊતરી આવી છે તેવો આગ્રહ પોષવા અઘતન સંશોધનકારો આર્ય શબ્દનો કોઈ ઈતર અર્થ શોધવા પ્રયાસ કરે છે.

§ ૧.૮.૭. શ્રમણ : બ્રાહ્મણ

બ્રાહ્મણ - બ્રહ્મચર્ય વિભાગ ૧નાં (૧-૫) અધ્યયનોમાં મુનિ શબ્દની સાથે કે વિકલ્પે કે પર્યાયાર્થમાં શ્રમણ શબ્દનો પ્રયોગ થયો નથી. અહીં અને અન્યત્ર પણ શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ શબ્દો એકબીજાના પર્યાયવાચી શબ્દ તરીકે યોજ્યા છે. સૂત્ર ૪.૨.૧૩૬માં તે બંનેને શસ્ત્રપરિણાની વિચારસરણીની વિરુદ્ધ આચરતા લોકો (સાધુઓ) તરીકે ચીતર્યા છે (જુઓ § ૧.૪). વૈદિક કાળમાં બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, પરિવ્રાજક, વગેરે અનેક પ્રકારના અનગાર (સંસાર/ગૃહ ત્યાગી) મુનિઓ વિહરતા રહેતા હતા. તે સૌની વિચારસરણી મહદંશે સમાન હતી. તેઓ સંસાર ત્યાગી, તપ અને વ્રત દ્વારા આત્મજ્ઞાન કે મુક્તિનો માર્ગ અપનાવતા. જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં શ્રમણ-બ્રાહ્મણ નામનો અનેક સ્થળે પ્રયોગ થયો છે. ઉત્તરકાલીન જૈન આગમોમાં અનેક સ્થળે મહાવીર માટે બ્રાહ્મણ શબ્દનો તો કોઈવાર શ્રમણ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે (જુઓ ઉપર).

કેટલાક સંશોધનકારો શ્રમણ શબ્દનું મૂળ ચીની કે હિમાલયની ઉત્તરે વસતી આર્યેતર જાતિની, સંસ્કૃતિમાં જણાવે છે. તેઓની વિચારસરણીમાં જાદુ, મારણ-તાડન, અભિચાર, ઇત્યાદિનું મહત્વ હતું. તેઓ શ-મન તરીકે ઓળખાતા, જેનું પ્રાકૃતમાં સમણ અને સંસ્કૃતમાં શ્રમણ શબ્દથી રૂપાંતર થયું છે. વળી, મગધ સામ્રાજ્યમાં પુરોહિત તરીકે પણ કેટલાક “શ્રમણો” રહેતા. તેઓના વિચારોમાં હિમાલય પ્રદેશના બોન ધર્મની અસર હતી, એવું સ્કૂર્ઝકનું મંતવ્ય છે (ALB 1967-68, પૃ. ૨૦૨-૨૧૦). ઉપરાંત, તે જણાવે છે કે મુનિ ગૃહસ્થ પણ હતા અને સંસારત્યાગી પણ હતા (જેમકે ઐતરેય બ્રાહ્મણ, ૪.૩૩.૧)! ભારતની આર્યેતર આદિ જાતિના મુંડા લોકોએ શ્રમણ વિધિની પરંપરા સ્વીકારી હતી તેવું વાલ્તેર રૂબેનનું માનવું છે

સાચો બ્રાહ્મણ ખરેખર તત્ત્વજ્ઞનાં લક્ષણો ધરાવતો હોય છે એવું ઉત્તરાધ્યયન ૨૫નું વર્ણન ઔપનિષદ વિચારણા સાથે સંવાદ ધરાવે છે.

§ ૧.૮.૮. નિર્વાણ :

સમગ્ર બ્રહ્મચર્ય શ્રુતસ્કંધમાં ફક્ત એકવાર જે નિર્વાણ શબ્દ આવે છે (૬.૫.૧૯૬.....સંતિ વિરતિ ઉવસમં નિવ્વાણં...ભિક્ષુધમ્માઙ્કલેજ્જા શાંતિ, વિરતિ, ઉપશમ, નિર્માણ...ભિક્ષુધર્મ જણાવવો) તે સૂત્રાંશ સૂત્રકૃતાંગ II.૧.૧૫ માંથી અહીં લીધું છે. તે મૂળે સૂત્રકૃતાંગ I.૩.૪.૨૦ (સવ્વત્થ વિરહં કુજ્જા સંતિ નિવ્વાણમાહિયં - સર્વત્ર વિરતિ કરવી; વિરતિ = શાંતિને નિર્વાણ કહ્યું છે) ઉપરથી આ બધા પર્યાયો સાથે સૂત્રકૃતાંગ II.૧.૧૫ માં વિસ્તાર પામીને આચારના ધૂત અધ્યયનમાં પ્રક્ષિપ્ત થયું (જુઓ શૂબ્રીંગ વો.મ.પૃ.૧૪૪, ટિ.૮ અને બોલ્લે II. પૃ.૧૩૯, ઉપર § ૧.૬.૧.) ! આચાર I. ૧.૬.૪૯ માં પરિનિર્વાણ શબ્દ આવે છે. પણ તે સૂત્રાંશ પ્રક્ષિપ્ત છે (જુઓ § ૧.૧.૨).

આચારના બીજા શ્રુતસ્કંધમાં અને અન્ય આગમ ગ્રંથોમાં પણ નિર્વાણ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તેમાં બૌદ્ધ વિચારસરણીની અસર થઈ હોય એમ લાગે છે. આચાર બ્રહ્મચર્યમાં શાંતિ (૧.૭.૫૬, ૨.૩.૮૫), વિરત (અનેકવાર) અને ઉપશમ કે ઉપશાંત (૩.૨.૧૧૬ = ૫.૪.૧૬૪) ઇત્યાદિ શબ્દપ્રયોગો પ્રાચીન છે. વળી, બ્રહ્મચર્ય પરિભાષામાં નિર્વૃત (નિસ્+વૃ, ઢાંકવું, રક્ષવું, મુક્ત થવું, તો કોઈવાર સંતોષ કે સુખ પામવું, જુઓ વિશેલ § ૫૧, ૨૧૯.) શબ્દપ્રયોગ પણ મળે છે. (જુઓ § ૩.૧.)

પ્રાચીન બૌદ્ધદર્શનમાં નિર્વાણ શબ્દ અમૃતના અર્થમાં વપરાતો, અને અમૃત શબ્દ ઉપનિષદો જેવા વૈદિક સાહિત્યની અસર સૂચવે છે (જેમકે મૃત્યોર્નામમૃતં ગમય, મૃત્યુમાંથી મને અમૃત તરફ દોર, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૧.૩.૨૮) એવું જાપાનના વિદ્વાન શોઝેન કુમોઈનું મંતવ્ય છે (જુઓ Der Nirvāṇa Begriff in den Texten des Buddhismus, ફાઉવાલ્નેર અભિનંદન ગ્રંથ, વીએના ૧૯૬૮-૬૯, પૃ. ૨૦૫-૨૧૩).

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો.]

[૨૫

§ ૧.૮.૯. પુનર્જન્મ અને પાપ :

આચારમાં અનેક ઠેકાણે પુનર્જન્મ માટે જન્મમરણના ચક્રમાં અટવાયા કરવાનાં (દા.ત. જાતીમરણ અનુપરિચ્છેદમાણે...૨.૧.૭૭, ઈત્યાદિ) તથા પાપ કર્મનાં વિધાનો થયાં છે. આવી વિચારધારા નવી છે કે વૈદિક સાહિત્યમાં પણ તે હતી તેની સમીક્ષા અહીં આવશ્યક છે.

વિટ્ઝેલે આવી વિચારધારાના અભ્યાસ માટે વૈદિક સાહિત્યનું વિશ્લેષણ કરીને જણાવ્યું કે પુનર્જન્મનો વિચાર અગ્નિચયન વિધિમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યો છે (સરખાવો-હાન્સ-પંતર-શ્મીદ્ત પૃ.૬૫૦. જુઓ ઉપર પા.ટી.૨. તેના સંકેતો શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૦માં મળે છે.).

પુનર્જન્મનો વિચાર બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (માધ્યંદિન અને કાઠક શાખા) દ્વારા પૂર્વ ભારતમાં ફેલાયો. તે જૈમિનીય ઉપનિષદ બ્રાહ્મણમાં ૧૮% બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં (માધ્યંદિની શાખા) ૨૨% તથા બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (કાઠક શાખા) ૪૮% આ વિચારોનું મૂળ શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૦ (શાંડિલ્ય)માં મળે છે. તેનો ફેલાવો પહેલાં પશ્ચિમ ભારતમાં તથા કાંઈક દક્ષિણ ભારતમાં થયો હતો. ત્યાર પછી પૂર્વ ભારતમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનોમાં તેની અસર જોવા મળે છે (વિટ્ઝેલ પૃ.૨૦૧-૨૦૫).

પુનર્જન્મ કરતાંય પાપનો વિચાર વૈદિક સાહિત્યમાં વધારે પ્રાચીન છે. બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં પાપનાં વર્ણન વધારે પ્રમાણમાં મળે છે. પાપ શબ્દ પુનર્જન્મના સંબંધમાં વપરાતો. પૂર્વ ભારત તથા દક્ષિણ ભારતમાં વિકસિત સાહિત્યમાં પાપનાં વર્ણન વધારે પ્રમાણમાં મળે છે. પૂર્વ ભારતમાંથી તેનો પ્રચાર તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ઉમાં થયો (વિટ્ઝેલ પૃ. ૨૦૫-૨૦૭). વિટ્ઝેલ (પૃ.૨૦૮) આગળ જણાવે છે કે કેટલીયે પ્રાકૃત લોકભાષાઓમાં વૈદિક પદોના પ્રયોગોની પરંપરા ચાલુ રહી હતી.

અહિંસાની, સંસારત્યાગની વિચારસરણી પણ વૈદિક સાહિત્યમાં વિકસી હતી અને તે આર્યપ્રજાલી હતી (જુઓ હાન્સ-પેતર-શ્મીદ્તનો લેખ ઉપર પા.ટી.૨ અને હેષ્ટરમાન.), કર્મવાદનું ચિંતન પણ વૈદિક પરંપરામાંથી મળી આવે છે (જુઓ હરમાન ડબલ્યૂ. ટૂલનું The Vedic Origins of Karma, ન્યૂ યૉર્ક પ્રેસ ૧૯૮૯, સમીક્ષા JAOS, 1, 1991, પૃ.૧૭૩-૧૭૪.). કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનો શ્રમણ સંસ્કૃતિનું મૂળ વૈદિક સાહિત્યના વ્રાત્યમાં શોધે છે; પણ વ્રાત્યો આર્ય સંસ્કૃતિના - વૈદિક પરંપરાના હતા તેવું અદ્યતન સંશોધનકારોનું માનવું છે (જુઓ હેષ્ટરમાન - Vrātya and Sacrifice 11J.6, 1962, પૃ.૧-૩૭). આ બધા મુદ્દાનું વિવેચન અહીં અયોગ્ય છે પણ તેના વિસ્તાર માટે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથો જોવા વિનંતી છે. (ઉપરાંત, જુઓ હાઈમાન પૃ.૨૧૧-૨૧૪, અને ભટ્ટ ૧૯૮૫.).

ઉત્તરકાલીન જૈન આગમોમાં ઘણા ફેરફાર થતા ગયા અને બ્રહ્મચર્ય વિભાગ ૧ની વિચારધારા સાથે વણાઈ ગયેલા કેટલાક વૈદિક પરંપરાની પરિભાષાના શબ્દો પણ તે તે જૈન આગમોમાંથી અદૃષ્ટ થતા ગયા, દા.ત. બ્રહ્મવિદ, વેદવિદ, નૈષ્કર્મ્યદર્શી, સત્ય-બ્રહ્મ (પરમ તત્ત્વ). આ શબ્દોના સહજ અર્થ સમજાવતાં ચૂંઈ કે ટીકાકારને મુશ્કેલી થાય છે તે સમજી શકાય છે. સાંપ્રદાયિક ભાવનાનાં બીજ અહીં રોપાતાં હોય એમ લાગે છે.

§ ૨ આચાર : બીજો શ્વતસ્કંધ

આચારાંગનો બ્રહ્મચર્ય નામે પહેલો શ્વતસ્કંધ તેના અગ્ર નામે બીજા શ્વતસ્કંધ કરતાં પ્રાચીન છે. બીજા શ્વતસ્કંધમાં આવતી કુલ ચાર ચૂલાઓમાં (પરિશિષ્ટો) તત્ત્વદર્શનની દૃષ્ટિએ કોઈ વર્ણન મળતું નથી. તેની પહેલી ચૂલામાં (અધ્યયન ૧-૭) તથા બીજી ચૂલામાં (અધ્યયન ૮-૧૪) ભિક્ષુઓનાં ભિક્ષાવૃત્તિ, દૈનિક જીવનચર્યાના નિયમો, ઈત્યાદિનું વિવરણ આવે છે. ભાવના નામે ત્રીજી ચૂલામાં (અધ્યયન ૧૫) મહાવીરચરિત અને પાંચ વ્રતોના (સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ) પાલનરક્ષણ માટે ૨૫ ભાવનાઓનું વર્ણન છે. વિમુક્તિ નામે ચોથી ચૂલામાં (અધ્યયન ૧૬) જગતી છંદના બાર શ્લોકોમાં સંસારત્યાગ કરી, સર્વ દુઃખો સહન કરતાં કરતાં, તપ અને ધ્યાન પરાયણ જીવન જીવતાં મુનિઓને આ લોકમાં કંઈ બંધન રહેતું નથી તેવું વર્ણન આવે છે.

આચારના બીજા શ્વેતસ્કંધમાં વિમુક્તિ નામે ચોથી ચૂલા મૂળે સૂત્રકૃતાંગ I ના ગાથા નામે સોળમા અધ્યયનનો એક વિભાગ હતો, અને તે ત્યાંથી છૂટો પડી આચારાંગમાં જોડાઈ ગયો છે તેવું શૂબ્રીંગ માને છે (જુઓ શૂબ્રીંગ Drei Chedasūtras des Jainakanans - “જૈન આગમનાં ત્રણ છેદસૂત્રો”, હામ્બૂર્ગ ૧૯૬૬, પૃ.૪). પરંતુ આચારાંગમાં વિમુક્તિનું સ્થાન યોગ્ય અને મૌલિક છે તેવું બોલ્લેનું મંતવ્ય છે (જુઓ બોલ્લે I. પૃ.૪૭, ટિ.૧ તથા લેખ : Āyāraṅga 2.16 and Sūyagada 1.16, JIP18, 1990 પૃ.૨૯-૫૨). આચાર-બીજા શ્વેતસ્કંધમાં ફક્ત ભાવના નામે ત્રીજી ચૂલા જ (અધ્યયન ૧૫) હતી; અને તે ચૂલાની શરૂઆતમાં આવતું મહાવીરચરિત્ર પાછળથી ઊમેરેલું છે અને તે રીતે ચૂલા ૧-૨ તથા ચૂલા ૪ (અધ્યયન ૧-૧૪, ૧૬) પણ આચારના બીજા શ્વેતસ્કંધમાં પાછળથી ઊમેરેલી છે. ઉપરાંત હાલ મળી આવતી ચૂલા ૩ “ભાવના”નો (અધ્યયન ૧૫) પાઠ પણ તદ્દન જુદો-“નવો” છે. મૂળ “ભાવના”નો પાઠ આચાર ચૂર્ણમાં (પૃ.૩૭૭-૩૭૮) ગદ્ય અને ૧-૫ પદ્યરૂપે વણાઈ ગયો છે. આ પદ્યમય “ભાવના” આવશ્યક ચૂર્ણમાં (ભાગ ૨, પૃ.૧૪૬-૧૪૭) અને આવશ્યક નિર્ચુક્તિ ઉપર હરિભદ્રની ટીકામાં (પૃ.૬૫૮-૬૫૯) પણ મળી આવે છે (વિસ્તાર માટે જુઓ ભદ્ર-૧૯૮૭-૮૮ અને ભદ્ર-૧૯૯૩).

§ ૨.૧. આચાર - બીજા શ્વેતસ્કંધ, ભાવના (આચાર II. 15)

ઔપનિષદ વિચારધારામાં આત્મતત્ત્વની ચર્ચા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેમાં પ્રધાન સૂર એ જાણ્ય છે કે સર્વત્ર આત્મા વસી રહ્યો છે તેમ જે જાણે છે તે પાપકર્મથી છૂટી જાય છે, મુક્તિ મેળવે છે.^{૨૨} આચાર-બ્રહ્મચર્ય-વિભાગ ૧ની વિચારધારામાં પાપકર્મની ચર્ચા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ સર્વ કાંઈ પાપકર્મથી ભરપૂર છે, અને પાપકર્મને જે જાણે છે તે તેમાંથી છૂટી જાય છે, મુક્તિ મેળવે છે, આ બ્રહ્મચર્ય વિચારણાનો પ્રધાન સૂર છે. આ બંને વિચારધારાઓ ફક્ત આદર્શ સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે, પરંતુ પાપકર્મથી છૂટવા સાધકે પ્રાથમિક દશામાં શું શું કરવું એ વિષે ઉપનિષદો કે આચાર-બ્રહ્મચર્ય વિભાગ ૧ અસ્પષ્ટ રહ્યાં છે. આત્માને અનુલક્ષીને - આત્મજ્ઞાનને કેંદ્રમાં રાખી પાપકર્મથી બચવા યોગ જેવી પ્રક્રિયા કે અનાસક્તિ અથવા નિર્લેપની વિચારણા ઉપનિષદ પછીનાં શાસ્ત્રોમાં વિકસતી ગઈ. બ્રહ્મચર્ય વિચારધારામાં આત્મજ્ઞાનને નહીં, પણ પાપકર્મના જ્ઞાનને - શસ્ત્રપરિજ્ઞાન-મહત્ત્વ આપી, પાપકર્મને અનુલક્ષીને આત્મામાં સુરક્ષિત (આત્મગુપ્ત) થવાની વિચારણાએ આચાર II માં ૨૫ ભાવનાને જન્મ આપ્યો.

આચાર I, વિશેષ તો તેના વિભાગ ૧માં પાંચ (અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ) વ્રતોમાંથી અહિંસા (જુઓ શસ્ત્રપરિજ્ઞા § ૧.૧) અને બ્રહ્મચર્યની (=પરિવ્રજ્યા; વસિત્તા બંબચેરંસિ ૪.૪.૧૪૩ = ૬.૨.૧૮૩ = ૬.૪.૧૮૦, ઉપરાંત લોકવિયય § ૧.૨) સતત ચાલી આવતી વિચારણામાં પરોક્ષ રીતે અપરિગ્રહ (દા.ત. પરિગ્રહાઓ અપ્પાણં અવસક્કેજ્જા ૨.૫.૮૮) કે કંઈક અંશે સત્ય જેવાં વ્રતોમાં (§ ૧.૮.માં૩) ઘટાવી શકાય એવા ઉલ્લેખ મળી આવે છે, પણ અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય સિવાયનાં બાકીનાં ત્રણ વ્રતો સ્પષ્ટ નથી મળતાં. આચાર નિર્ચુક્તિ મુજબ આ વ્રતો સહેલાઈથી જાણી શકાય અને સમજાવી શકાય એવા આશયથી તેમને કુલ પાંચ વિભાગમાં સ્પષ્ટ કર્યાં (નિર્ચુક્તિ ગાથા ૨૮૫ = વટ્ટકેરનું મૂલાચાર ૭.૩૩). તે બધાં વ્રતોના રક્ષણ-પાલન માટે સૌ પ્રથમ ૨૫ ભાવનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી (નિર્ચુક્તિ ગાથા ૨૮૬). આચાર I ની વિચારધારામાં મળતી અધ્યાત્મ સંવૃત (૫.૪.૧૬૫), આત્મગુપ્ત (૩.૧.૧૦૮, ૩.૩.૧૨૩, ૮.૨.૨૦૬), આત્મસમાહિત (૪.૩.૧૪૧) જેવી પરિભાષાઓનું વિશદ વ્યાખ્યાન આપણને આચાર II ની ૨૫ ભાવનાઓમાં મળે છે. દરેક વ્રત માટે પાંચ, એમ પાંચ વ્રત માટે કુલ ૨૫ ભાવનાઓ - વ્રતોને અનુકૂળ માનસિક કેળવણી - મુજબ આચરણ કરતાં મુનિ પાપ કર્મથી પોતાને બચાવી લે છે અને આત્મગુપ્ત બને છે. આ ભાવનાઓ સંક્ષેપમાં નીચે મુજબ ગણાવી શકાય. (૧) ચાલવામાં સાવધાની (ઈરિયાસમિત્ત), અન્ન-પાન-ભોજનની આલોચના, ભિશ્વનાં પાત્રો ઈત્યાદિ લેવા-મૂકવામાં સાવધાની (આયાણમંડનિક્ષેવણા) અને મન તથા વચનમાં સાવધાની રાખતાં હિંસાકર્મથી બચી જવાય છે. જૈન પરંપરામાં પાંચ સમિતિઓમાંથી ઈરિયાસમિતિ અને આયાણ-ભંડ-નિક્ષેવણા-સમિતિ, એ બે સમિતિઓ આ ભાવનામાંથી વિકસી છે.

(૨) હાસ્ય-પરિત્યાગ, બોલવામાં સાવધાની, તથા ક્રોધ, લોભ અને ભયનો ત્યાગ કરવાથી, અસત્યથી થતાં પાપકર્મોથી બચી શકાય છે. આમાંથી ભાષાસમિતિનો વિકાસ થયો. (દા.ત. દશવૈકાલિક ૭ “વાક્યશુદ્ધિ” અધ્યયન). (૩) અવગ્રહ-(વસતિસ્થાન, પાત્ર-ભાજન જેવી સામગ્રી, પિંડ-ગ્રહણ) વિષે સ્વયં વિચાર કરે, દાન (પિંડ-દાન, ઈ.) આપનારનાં વચન ઈ. વિષે પણ વિચારે, અવગ્રહ માટેની સ્પષ્ટ સીમા કે મર્યાદા રાખે. ગુરુની અનુજ્ઞા લઈને ભોજન-પાન કરે, પોતાના સાથીઓ માટેનો અવગ્રહ યોગ્ય સ્થાને રાખે, આમ કરવાથી ચોરીથી થતા દોષોથી - પાપ કર્મોથી બચી શકાય છે. (૪) તેલ-ધીવાળા પદાર્થો ન ખાવા, શરીર શણગારવું નહીં, સ્ત્રીદર્શન ન કરવું, સ્ત્રીપ્રધાન સ્થાનોમાં જવું નહીં, સ્ત્રીવિષયક કે હલકા પ્રકારની કથા-વાર્તા ન કરવી. આ રીતે બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ થઈ શકે છે. આનો વિસ્તાર સૂત્રકૃતાંગ I (અધ્યયન ૪ ઇતિથપરિણા), દશવૈકાલિક (૮.૫૨-૫૮) ઉત્તરાધ્યયન (૧૬ “બ્રહ્મચર્ય-સમાધિ-સ્થાન”) જેવાં આગમોમાં મળે છે. (૫) શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ જેવા પાંચ વિષયોમાં આસક્તિ ન રાખતાં પરિગ્રહથી થતાં પાપકર્મોથી પોતાને બચાવી શકાય છે. આનો વિસ્તાર પણ દશવૈકાલિક (૮.૧૯-૨૭, ૧૧-ગાથા ૧-૧૦). ઉત્તરાધ્યયન (૩૨ “પ્રમાદસ્થાન”) જેવાં આગમોમાં દષ્ટિગોચર થાય છે.

જૈન વિચારધારામાં પાપકર્મનું જ્ઞાન કેંદ્રમાં રહ્યું છે તેથી અહિંસાની વિશિષ્ટ ચર્યા-વિચારણા ભિક્ષુઓની જીવનચર્યાના નીતિ-નિયમોના ઝીણવટભર્યા ચિંતનમાં વિસ્તારથી દષ્ટિગોચર થાય છે. આના પરિણામે જૈન તત્ત્વદર્શન કે આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કંઈક સ્થગિત થઈ ગયું, ઉપેક્ષિત રહ્યું. આ મુદ્દાનું વિવેચન આગળ કરવામાં આવ્યું છે.

§ ૩ અન્ય પ્રાચીન આગમો અને બ્રહ્મચર્ય વિચારધારા :

આચારાંગ પછી વિકસેલા જૈન આગમોમાં (અંગ ગ્રંથોમાં) સૂત્રકૃતાંગ, (અને મૂલસૂત્રોમાં) દશવૈકાલિક તથા ઉત્તરાધ્યયન મુખ્ય છે. આ ત્રણ આગમો સમગ્ર દષ્ટિએ અને ઈતર જૈન આગમોની અપેક્ષાએ પ્રાચીન છે. તેમાં સૂત્રકૃતાંગનો પહેલો શ્લોકસ્કંધ (=સૂત્રકૃતાંગ I, અધ્યયનો ૧-૧૬) તેના બીજા શ્લોકસ્કંધની (=સૂત્રકૃતાંગ II, અધ્યયનો ૧-૭) અપેક્ષાએ પ્રાચીન છે. તે પદ્યમય છે. તેની કેટલીક ગાથાઓ પ્રાચીન છંદમાં રચાયેલી છે. જૈન પરંપરામાં આવી ગાથાઓનો પણ તેમાં બીજી ગાથાઓ પ્રક્ષિપ્ત થતાં વિસ્તાર વધતો ગયો. આ રીતે દશવૈકાલિક તથા ઉત્તરાધ્યયનની ગાથાઓ વૃદ્ધિ પામતી ગઈ. આ ત્રણે આગમોમાં મળી આવતી આચાર-બ્રહ્મચર્યની વિચારધારાની પૃષ્ઠભૂમિકામાં ઔપનિષદ ચિંતનની અસર અહીં સંક્ષેપમાં દર્શાવવામાં આવી છે.

આચાર-બ્રહ્મચર્ય વિભાગ ૧માં વપરાતો પ્રાણ શબ્દ જીવના અર્થમાં સૂત્રકૃતાંગ I (૧.૪.૮, ૬.૪, ૮.૧૯), અને દશવૈકાલિકમાં (૪.૧.૬) પણ કંઈક પ્રાણ-ભૂત-જીવ-સત્ત્વ જેવા “શબ્દાડંબર” (cliche) વગર વપરાયો છે. છ-જીવ-નિકાયોની કલ્પના આ આગમોમાં પ્રતિષ્ઠા પામી ચૂકી છે (દા.ત. સૂત્રકૃતાંગ I ૮.૮.૯, ઉત્તરાધ્યયન ૧૨.૪૧, દશવૈકાલિક માટે જુઓ આગળ). ઓઘ (પ્રવાહ, સંસાર) શબ્દ પણ સૂત્રકૃતાંગ I (૩.૪.૧૪, ૧૧.૧), દશવૈકાલિક (૮.૨.૨૩), ઉત્તરાધ્યયનમાં (૫.૧, ૨૩.૭૦, ૩૨.૩૩, ઈ.) દષ્ટિગોચર થાય છે. ક્ષેત્રજ (ખેત્ર) શબ્દ સૂત્રકૃતાંગ I માં ફક્ત બે વાર (૬.૩, ૧૫.૧૩) આવે છે, અને તે લુપ્ત થતો જતો હોય એમ લાગે છે. સંગ-અસંગ (અસક્તિ) અને લેપ-નિર્લેપ જેવી અન્ય બ્રાહ્મણ વિચારધારાની પરિભાષા આચાર-બ્રહ્મચર્યની (૨.૧.૭૪ = ૨.૫.૮૯, ૨.૬.૧૦૩, ૩.૧.૧૦૭, ૫.૨.૧૫૩, ઈ.) જેમ સૂત્રકૃતાંગ I માં (૧.૨.૨૮, ૭.૨૭ = ૧૨.૨૨, ૧૦.૧૦, ઈ.) અને ઉત્તરાધ્યયનમાં (૮.૪, ૧૪.૬, ૨૦.૬, ૨૫.૨૦, ૨૬, ઈ.) વિશેષ દષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ, આચાર II માં (૧૧.૬૮૭ = ૧૫.૭૯૦). તેમ જ સૂત્રકૃતાંગ II (અધ્યયન ૬) અને દશવૈકાલિકમાં (ફક્ત બે વાર - ૧૦.૧૬, ૧૧.૧૦) આવા પ્રકારની પરિભાષાનો પ્રયોગ લુપ્તપ્રાય થતો ગયો છે.

(૧) સૂત્રકૃતાંગ I અહિંસા-સમય (૧.૪.૧૦ = ૧૧.૧૦) શબ્દથી આચાર-બ્રહ્મચર્ય અથવા શસ્ત્રપરિજ્ઞાનું સૂચન કરે છે (જુઓ § ૧.૪, સરખાવો સૂત્રકૃતાંગ I.૧૧ માં માર્ગ-સાર તરીકે આચાર-બ્રહ્મચર્યનો સાર !). આ સંદર્ભમાં સમય = સમતા, એવો બોલ્લેએ કરેલો અર્થ યોગ્ય નથી (જુઓ બોલ્લે I પૃ.૧૨૭). કર્મની ઉપાધિ જેવી

પરિભાષા આચાર- I માં મળતી (૩.૧.૧૧૦ : ૫૨૫કને ઉપાધિ હોતી નથી, ૩.૪.૧૩૧ = ૪.૪.૧૪૬) તે સૂત્રકૃતાંગ I માં ફક્ત એકવાર (૨.૨.૨૭ ઉર્વહિ ધુણિત્તૃ - ઉપાધિ દૂર કરવી) દષ્ટિગોચર થાય છે. આ પરિભાષા જૈન આગમોમાંથી લુપ્ત થતી હોય એમ લાગે છે. બુદ્ધિ જેવો શબ્દ પ્રયોગ આચાર- I- વિભાગ ૧માં તેમ સૂત્રકૃતાંગ I માં પણ મળતો નથી. કર્મથી છૂટવા ઈંદ્રિયો અંદર સંકેલી લઈ - રાગદ્વેષથી દૂર થઈ - આત્મરત, આત્મસમાહિત થવાની - અંતર્મુખ થવાની વિચારણા (જુઓ § ૧.૭.૧) હજી સૂત્રકૃતાંગ I માં ચાલુ રહી છે. પાંચ મહાવ્રતો, રાત્રીભોજનત્યાગ અને ભાવના પણ સૂત્રકૃતાંગ I માં (૩.૮) મળી આવે છે.

સૂત્રકૃતાંગ I માં વ્યક્ત થતા વિચારો, જેમ કે અંધો અંધં પહં ણિત્તો (૧.૨.૧૮. આંધળાને રસ્તે દોરતો આંધળો), અંધં વ ગેયારમણુસ્સરિત્તા (૭.૧૬ આંધળા નેતાને અનુસરી.), જહા હિ અંધે સહ જોતિણા વિ રૂવાઈ ણો પસ્સઈ હીણનેત્તે (૧૨.૮ જેમ આંખ વગરના આંધળાને પ્રકાશથી પણ રૂપ વગેરે-ઘટ-પટ વગેરે દેખાતાં નથી..) પેતા જહા અંધકારંસિ રઝો મગ્ગં ણ જાણાતિ અપસ્સમાણે (૧૪.૧૨ રાત્રે અંધારામાં નહીં દેખી શકનાર નેતા રસ્તો જાણતો નથી) - તેમ મૂઢ - આંધળા લોકો પણ પોતાને જ્ઞાન થયા વગર બીજાને (અંધારામાં જ) દોરી જાય છે અને ગંતવ્ય પામતા નથી, વ. ઔપનિષદ વિચારો સાથે સરખાવી શકાય; જેમકે દંદ્રમ્યમાણાઃ (પાઠાંતરઃ જંઘન્યમાનાઃ) પરિચિન્તિ મૂઢા અન્ધેનેવ નીચમાના યથાન્ધ્યાઃ (કઠ ઉપનિષદ ૧.૨.૫ = મુંડક ઉપનિષદ ૧.૨.૮ આંધળાથી દોરાતા આંધળા લોકોની જેમ મૂઢ લોકો સતત અટવાયા (અથડાયા) કરતા પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે). મહાભારત (૨.૩૮.૩.) પણ કહે છે કે યથાન્ધ્યો વાન્ધ્યમન્વીયાત્ (અથવા જેમ આંધળો આંધળા પાછળ જાય : બોલે I પૃ.૮૬ ઉપરથી).

સૂત્રકૃતાંગ I આગળ જણાવે છે કે જેમ શકુનિ (ગીધ, સમડી, કાગડો ?) પાંજરું તોડી શકતું નથી તેમ ધર્મ કે અધર્મના જ્ઞાન વગર કોઈ વ્યક્તિ દુઃખો દૂર કરી શકતી નથી (જુઓ દુઃખં તે નાદતુટ્ટંતિ સઙ્ગી પંજરં જહા ૧.૨.૨૨)^{૧૦}. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ પણ કહે છે કે સ તથા શકુનિઃ સૂત્રેણ પ્રવદ્ધઃ ...બંધનમેવોપશ્રયત એવમેવ ...પ્રાણબંધનં હિ...મન ઇતિ (૬.૮.૨ દોરે બંધાયેલું કોઈ શકુનિ જેમ બંધનને જ આશરે દોરે જ વળગી - રહે છે તેમ જ મન પ્રાણના બંધનવાળું છે. સરખાવો - રજ્જ્વા યદ્વત્સુસંબદ્ધઃ પક્ષી તદ્વદિદં મનઃ પક્ષી જેમ દોરે બંધાયેલું છે તેમ મન પ્રાણથી બંધાયેલું છે. યોગશિખા ઉપનિષદ ૫૯, ઉપરાંત પાશં છિત્ત્વા યથા હંસો...સ્વમુત્કમેત્...છિત્રપાશસ્તથા જીવઃ સંસારં તરતે સદા. પાશ છેદી જેમ હંસ આકાશ ઓળંગી જાય તેમ બંધનમુક્ત જીવ હંમેશાં સંસાર તરી જાય છે. શુરિકાં (ઉપનિષદ ૨૨). તયસં વ જહાઈ સે રયં ઇતિ સંખાય મુણી ન મજ્જઈ (તે ૨૪ - પાપ - કર્મ સાપની કાંચળીની જેમ ત્યજી દે છે એમ જાણી મુનિ - ૨૪ - ત્યાગનો - ગર્વ કરતો નથી).^{૧૧} સૂત્રકૃતાંગ I ના (૨.૨.૧) આ વિચારો સાથે વરાહ ઉપનિષદના (૬૭-૬૮) વિચારો લગભગ સમાંતર જાય છે, જેમ કે અહિનિર્લ્વયની સર્પનિર્મોકો જીવર્વાજિતઃ, વલ્મીકે પતિતસ્તિષ્ઠેત્તં સર્પો નાભિમન્યતે, એવં...શરીરં નાભિમન્યતે. (સાપની જીવ વિહોણી કાંચળી જેમ રાફડે પડી રહે, અને સાપ તેને બહુ ગણતો નથી, - તેની દરકાર કરતો નથી - તેમ વિદ્વાન શરીરને બહુ ગણતો નથી.) આ શ્લોક બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના આધારે રચાયો છે: યદ્ યથા - અહિનિર્લ્વયની વલ્મીકે મૃતા પ્રત્યસ્તા શયીત - એવમેવેદં શરીરં શેતે - અથાયમશરીરોઽમૃતઃ પ્રાણો બ્રહ્મૈવ...(૪.૪.૮ જેમ સાપની કાંચળી રાફડામાં મૃત, ફેંકી દીધેલી પડી રહે તેમ આ શરીર પડી રહે છે અને આ અશરીરી પ્રાણ અમૃત છે, તે બ્રહ્મ જ છે). પ્રશ્ન ઉપનિષદ (૫.૫) પણ કહે છે કે. યથા પાદોદરસ્ત્વચા વિનિર્મુચ્યત એવં હ વૈ સ પાપ્મના વિનિર્મુક્તઃ (જેમ સાપ કાંચળીથી મુક્ત થાય છે એમ તે પાપથી મુક્ત થયો). અગ્નિએ ઈંદ્રનાં બધાં પાપ બાળી નાખ્યાં તે, જૈમિનીય બ્રાહ્મણ (૨.૧૩૪) પણ આ રીતે જણાવે છે કે સ યથાહિઃ - અહિચ્છલ્લૈ નિર્મુચ્યેત, યથા મુંજાદિષીકા વિવૃહેત્, એવમેવ સર્વસ્માત્ પાપ્મનો નિર્મુચ્યત (જેમ સાપ કાંચળી

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો.]

[૨૯

ત્યજ્ઞ દે અને જેમ મુંજમાંથી ઈષીકા છૂટી પડે, તેમ તે બધાં પાપમાંથી મુક્ત થયો^{૨૯} બે ભિન્ન ગ્રંથોનાં કોઈ કોઈ વિધાનોમાં રૂપક, ઉપમા કે એવા અલંકારના લીધે પ્રાપ્ત થતી સમાનતાથી તે બંને ગ્રંથોંશ કે વિધાનો વચ્ચે કાંઈ નિકટનો સંબંધ સ્થાપી શકાતો નથી (જુઓ હોર્શ. પૃ. ૪૭૫.).

તે - ધીર, મુનિ - આત્મામાંથી સર્વ લોક જુએ છે. (સૂત્રકૃતાંગ I. ૧૨.૧૮...તે આત્મો પાસઙ સવ્વલો, જુઓ § ૧.૩).^{૩૦} છાંદોગ્ય ઉપનિષદ પ્રમાણે પણ આ સર્વ (જગત આત્મા જ છે. તે (આત્માદ્રષ્ટા) આમ જોતાં આત્મરતિ અને આત્માનંદ થાય છે. આ રીતે જોતા તેનું (આત્મદ્રષ્ટાનું) આ સર્વ (જગત) આત્મામાંથી જ છે (...આત્મૈવેદં સર્વમિતિ સ વા-ણ્ણ એવં પશ્યન્...આત્મરતિઃ...આત્માનંદઃ...ભવતિ. ૭.૨૫.૨. તસ્ય હ વા એતસ્ય પશ્યતઃ...આત્મત્ એવેદં સર્વમિતિ. ૭.૨૬.૧). સૂત્રકૃતાંગ I આ મુદ્ધાનું ઠેકઠેકાણે પુનરાવર્તન કરે છે, જેમ કે આયતુલં પાણેહિ સંજએ (૨.૩.૧૨. જીવો સાથે આત્મરૂપે સંયમિત થવું), કમ્મં ચ છંદ ચ વિર્ગિચ ધીરે વિણએજ્જ ડ સવ્વઓ આયભાવં (૧૩.૨૧ કર્મ અને છંદ - ઈચ્છા/કામના પ્રત્યે નિર્વેદ રાખી ધીર પુરુષે સર્વત્ર આત્મભાવ કેળવવો), અત્તત્તાએ પરિવ્વએ (૩.૩.૭ = ૧૧.૩૨. આત્મત્વ - સર્વ કાંઈ આત્મા છે તેવા ભાવ-માટે પરિવ્રજય સ્વીકારવી. વિસ્તાર માટે જુઓ બોલ્લે II પૃ.૧૧૫). અન્યત્ર ભિક્ષુને આત્મત્વની ખાતર સંવૃત-(ઈંદ્રિયો સંકેલી લીધી છે) કલ્હો છે (સૂત્રકૃતાંગ II 2.29. ઇહ ખલુ અત્તત્તાએ સંવુડસસ અણગારસસ...). સૂત્રકૃતાંગ I આગળ જણાવે છે કે તે વિદ્ધાન, વિરત અને આત્મગુમ છે, જિતેંદ્રિય છે, સદા દમનશીલ - ઈંદ્રિયો પર કાબૂ રાખે-છે (...વિડ વિરતો આયગુત્તે ૭.૨૦, આયગુત્ત જિંદિએ ૧૧.૧૬, આયગુત્તે સયા દંતે ૧૧.૨૪). આચાર બ્રહ્મચર્યના આત્મસમાહિત (૪.૩.૧૪૧) કે આત્મોપરત (૪.૪.૧૪૬) સાથે સૂત્રકૃતાંગ I ના આત્મગુપ્તની તુલના થઈ શકે. આત્મસમાહિત ઈલા વગરનો છે, આત્મોપરત છે, ઉપાધિ વગરનો છે (બ્રહ્મચર્ય ૪.૩.૧૪૧, ૪.૪.૧૪૬), અધ્યાત્મ-સંવૃત છે, ઉપશાંતરતિ સંસાર સ્ત્રોતમાં સર્વત્ર ગુપ્ત છે (બ્રહ્મચર્ય ૫.૪.૧૬૫, ૫.૫.૧૬૬).

જેવી રીતે સ્વયં પોતે (આત્મા) છે તેવી રીતે સર્વ પ્રાણીઓ છે, આમ સર્વ પ્રાણીઓને સ્વયં તુલ્ય માનીને વિરત મુનિએ દઢમનથી પરિવ્રજયા સ્વીકારવી એવું સૂત્રકૃતાંગ I. પણ ઔપનિષદ વિચારોની જેમ જ રજૂ કરે છે; જેમકે વિરએ ગામધમ્મેહિં જે કેઈ જગઈ જગા, તેંસિં અત્તુવમાયાએ થામં કુવ્વં પરિવ્વએ (સૂત્રકૃતાંગ I. ૧૧.૩૩) “વિષયવાસનાઓ - કામથી વિરત મુનિએ પૃથ્વી ઉપર જે કોઈ પ્રાણીઓ છે તેમનો આત્મા તે પોતાનો આત્મા છે એવી તુલનાથી (કે તુલના માટે) હિંમત (દઢનિશ્ચય) કરી પરિવ્રજયા સ્વીકારવી. અહીં ઈશ ઉપનિષદની (ગાથા ૧) અસર સ્પષ્ટ થાય છે: ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં યત્ કિં ચ જગત્યાં જગત્, તેન ત્યક્તેન ભુંજીથા મા ગૃધઃ કસ્ય-સ્વિદ્ ધનમ્ - “પૃથ્વી ઉપર જે કાંઈ ગતિશીલ (=પ્રાણી) છે તે ઈશ્વરથી રહેવા લાયક છે (=તેમાં ઈશ્વર વસ્યો છે). આથી તું ત્યજ્ઞ દીધેલાથી (ભિક્ષાવૃત્તિ, ઉંછ) આહારવિહાર કર. તું કોઈના ધનની લાલસા ન રાખ. અહીં સૂત્રકૃતાંગમાં અને ઈશ ઉપનિષદમાં સર્વ પ્રાણીઓનાં સ્વયં પોતે જ વસી રહ્યો છે એવી આત્મદષ્ટિ (જુઓ તેંસિં અત્તુવમાયાએ, અને ઈશાવાસ્યમિદં સર્વમ્), વિષયોથી વિરતિ (બ્રહ્મચર્ય) કે પરિવ્રજયા (જુઓ વિરએ ગામ ધમ્મેહિં...પરિવ્વએ અને તેન ત્યક્તેન ભુંજીથાઃ) જેવા વિચારો તરી આવે છે. ઉપરાંત તે જણાવે છે કે સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મા-ઈશ વસી રહ્યો છે તેથી કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી કે તેના પ્રાણ જૂંટવી ન લેવા. ફક્ત સ્વેચ્છાએ ત્યક્તથી (ભૈક્ષ કે ઉંછ) જીવન વીતાવવું. સૂત્રકૃતાંગ I. ૨.૩.૧૪ (ઉંછં...વિસુદ્ધમાહરે), ઉત્તરાધ્યયન ૩૫.૧૬ (ઉંછમેસિજ્જા), દશવૈકાલિક ૧૦.૧૭ (ઉંછં ચરે) પણ એવી ભિક્ષાવૃત્તિનું વર્ણન કરે છે, અને કોઈનું “ધન” પચાવી લેવું નહીં તેમ જણાવે છે (ન ય ભોયણમ્મિ ગિદ્ધો ચરે ઉંછં અયંપિરો દશવૈકાલિક ૮.૨૩ અને મા ગૃધઃ કસ્ય સ્વિદ્ ધનમ્ ઈશ ઉપનિષદ).^{૩૧}

સૂત્રકૃતાંગ I ના આઠમા અધ્યયનમાં આત્મસમાહિત કે આત્મોપરત કે આત્મગુપ્તના ચિંતનનો મુખ્ય વિષય રહ્યો છે. તેમાં શરૂઆતમાં અસંયમી અજ્ઞાનીઓ રાગદ્વેષપૂર્વક કામ ભોગ અને માયામાં લપટાઈ પાપાયરણ કરે છે અને પરિણામે જન્મમરણનું દુઃખ (સંપરાય) બંધે છે (ગાથા ૧-૯) એમ જણાવીને આવાં પાપકર્મોનું શલ્ય પંડિતો કેવી રીતે કાપી નાખે - તેમનાં બંધનો કેવી રીતે કપાઈ જાય (ગાથા ૧૦) તે જણાવવા આગળ ધર્મના સારભૂત “પાપકર્મોનો ત્યાગ” કરવાની પ્રક્રિયા દર્શાવી છે (ગાથા ૧૪-૨૧, જૈન દર્શનના ગુપ્તિ-સિદ્ધાંતના આદિ-મૂળનાં અહીં દર્શન થાય છે. ગાથા ૧૧-૧૩ માં ગાથા ૧૦ માટે સામાન્ય વિસ્તાર કર્યો છે.) તે વિદ્વાને હાથપગ (=“કાય”), મન-પાંચ ઈંદ્રિયો (=“મન”), પાપ અને ભાષાદોષ (“વચન”)-એ સર્વ આત્મામાં સમેટી લેવાં (ગાથા ૧૭ સરખાવો-શીલાંક પૃ.૧૧૫ - મનોવાક્યાયગુપ્તઃ સન્ અને જુઓ દશવૈકલિક ૧૦.૧૫ આગળ). અને માન, માયા વિષે સંપૂર્ણ જાણીને શાંતિના ગૌરવને લક્ષ્યમાં રાખી ઉપશાંત અને સ્પુહા વગર વિહરવું (ગાથા ૧૮). અહિંસા, અસ્તેય અને અમૃષાવાદના ધર્મને વળગી રહી (ગાથા ૧૯) મન કે વચનથી પણ તે તેનું ઉલ્લંઘન ન કરે અને સર્વત્ર સંવૃત (ગુપ્ત) અને દંત (ઈંદ્રિયનિગ્રહ કરી) થઈ આદાનને (આયાણ, કર્મનું ઉપાદાન) સમેટી લેવું- દૂર કરવું (ગાથા ૨૦). તે વિદ્વાનને કૃત, ક્રિયામાણ કે ભાવિ પાપ (કર્મ) સંમત નથી, તે આત્મગુપ્ત અને જિતેંદ્રિય છે (ગાથા ૨૧). જે આવા જ્ઞાની, મહાભાગ્યશાળી, વીર અને સમ્યક્ત્વદર્શી છે તેમનાં આચરણ-કર્મ શુદ્ધ છે અને (બંધનરૂપ) પરિણામ વગરનાં હોય છે (ગાથા ૨૩). આવી આત્મગુપ્ત થવાની પ્રક્રિયાને કાયબાનું દષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરી છે કે જહા કુમ્મે સ અંગાઈં સણ દેહે સમાહેરે, एवं पावाइं मेधावी अज्ज्ञप्णेण समाहेरे (ગાથા ૧૬: કાયબો જેમ પોતાનાં અંગો પોતાના દેહમાં સંકેલી લે-પોતાના દેહથી અંદર ખેંચી લે-તેમ મેધાવી પુરુષ અધ્યાત્મથી - ઈંદ્રિયોને અંદર આત્મામાં સંકેલી લઈ - પાપકર્મો સમેટી લે - દૂર કરે). દશવૈકલિકમાં (કુમ્મો વ્વ અલીણે- પલીને ગુત્તો ૮-૪૦ અને અલીણગુત્તો ૮.૪૪) અને ભગવતીમાં (કુમ્મો ઇવ ગુત્તિદિદે અલીણે પલીણે ચિદ્દુ...૨૫.૭.૮૦૧) પણ આવા દષ્ટાંતનું પુનરાવર્તન થયું છે. અધ્યાત્મસંવૃતનું આવું ચિંતન બ્રાહ્મણ પરંપરામાં પણ મળે છે. નારદપરિવ્રાજક ઉપનિષદ (૭૪) જણાવે છે કે અપાપમશઠં વૃત્તમજિહ્વાં નિત્યમાચરેત્, ઈંદ્રિયાણિ સમાહૃત્ય કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ (કાયબો જેમ અંગો-દેહમાં સમેટી લે-તેમ વિદ્વાને ઈંદ્રિયો અંદર સમેટી લઈ હમેશાં પાપરહિત, નીતિમય સરળ વર્તન કરવું. સરખાવો - કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સંહૃત્ય મને । हृदि निरुध्य च... કાયબાની જેમ અંગો - ઈંદ્રિયો - સમેટી લઈ અને હૃદયમાં મનનો નિરોધ કરી...શ્ચુરિકા ઉપનિષદ ૩; અને યદા સંહૃતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ, ઈંદ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા. કાયબો સર્વ રીતે જેમ પોતાનાં અંગો ખેંચી લે તેમ આ જ્યારે ઈંદ્રિયોને ઈંદ્રિયોના અર્થમાંથી સંકેલી લે છે ત્યારે તેની પ્રજ્ઞા (જ્ઞાન, બુદ્ધિ) પ્રતિષ્ઠિત-કહેવાય છે. ગીતા ૨.૫૮, ઉપરાંત જુઓ સંવૃત્તનિકાય ૧.૭). સૂત્રકૃતાંગ I મુજબ સર્વ ઈંદ્રિયોથી નિર્વૃત-સંવૃત અને સર્વત્ર મુક્ત મુનિ લોકોમાં વિહાર કરે (૧૦.૪) અને સંપૂર્ણ જગત સમત્વથી પેખીને કોઈનું પ્રિય અને અપ્રિય ન કરે^{૦૦૦૦} (સવ્વં જગં તૂ સમયાણુપેહી પિયમપ્પિયં કસ્સઈ ણો કરેજ્જા ૧૦.૭ = ૧૩.૨૨). તે જીવન મરણની આશા રાખ્યા વિના અને (આવાગમનનાં) વર્તુળથી મુક્ત વિહાર કરે (ણો જીવિયં ણો મરણાભિકંચી ચરેજ્જ ભિક્ખુ વલયા વિમુક્કે ૧૦.૨૪ = ૧૨.૨૨ = ૧૩.૨૩, જુઓ ૨.૨.૧૬). રાગદ્વેષથી પર થતાં કર્મનો નિર્લેપ (આસક્તિ) રહેતો નથી, કર્મનું બંધન રહેતું નથી, અકર્મક-કર્માભાવની સ્થિતિ રહે છે (સરખાવો શીલાંક કષાયાભાવો હિ કર્માભાવસ્ય કારણમિતિ. પૃ.૪૧). સિદ્ધ-મુક્તાત્મા વિરક્ત, રાગદ્વેષથી પર, અલિપ્ત કે સંવૃત (ગુપ્ત) હોવાથી તેના કર્મનું બીજ નાશ પામ્યું છે, તે રાગદ્વેષ જન્માવતું નથી, લેપાયમાન કરતું નથી, પુનર્જન્મના કારણરૂપ થતું નથી તેમ દશાશ્રુતસ્કંધ જણાવે છે (૫.૧૨૩- જહા દહ્ઘણં વીયાણં ન જાયંતિ પુર્ણકુરા, કમ્મવીણસુ દહ્ઘેસુ ન જાયંતિ ભવંકુરા - સરખાવો ઔપપાતિક § ૧૧૫). મુક્તોનું અવ્યાબાધ સુખ દેવો કે મનુષ્યનાં સુખની અપેક્ષાએ અનંતગણું વધારે છે (સરખાવો ણ વિ અત્થિ માણુસાણં તં સોક્કલં ણ વિય સવ્વદેવાણં, જં સિદ્ધાણં સોક્કલં

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો.]

[૩૧

અઘ્વાબાહં ડવગયાણં. ઔપપાતિક § ૧૮૦) તૈત્તિરીય ઉપનિષદ (૨.૮ = બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૪.૩.૩૨) પણ કહે છે કે તે યે શતં માનુષા આનંદાઃ...તે યે શતં પિતૃણાં...શતં દેવાનાં...સ ઁકો બ્રહ્મણ આનંદઃ) સિદ્ધાત્માનું સુખ અનુપમ છે - ઉપમા વગરનું છે (ઇય સિદ્ધાણં સોઁઁઁ અણોવમં, ણત્થિ તસ્સ ઔવમ્મં) ઁમ ઔપપાતિક (§ ૧૮૪) પણ જણાવે છે અને મૈત્રાયણિ ઉપનિષદ પણ જણાવે છે (આત્મનિ યત્સુઁઁ લભેત્, ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિરા. ૪.૧ આત્મામાં જે સુખ મળે તેનું વાણીથી વર્ણન કરી શકાતું નથી). જિનોઁ કહેલા આ-અર્થનો (આદેશ) વિચાર કરી ભિક્ષુઁ નિર્મમ અને નિરહંકાર થઈ વિહરવું (ઁયમદ્દું...નિમ્મમો નિરહંકારો ચરે ભિક્ષુ જિણાહિયં સૂત્રકૃતાંગ I. ૮.૬ = સરખાવો...ચરતિ...નિર્મમો નિરહંકારઃ...ગીતા ૨.૭૧).

સૂત્રકૃતાંગ I નાં અને બ્રાહ્મણ પરંપરાનાં કેટલાંક વિધાનો સાહિત્યની કે ઁવી કોઈ દષ્ટિઁ સમાંતર જતાં હોય છે, તેવાં કેટલાંક વિધાનોની અહીં ફક્ત નોંધ લેવામાં આવે છે. સૂત્રકૃતાંગ I ૪માં (તથા દશવૈકાલિક ૮.૫૦-૫૮ માં) મળતા સ્ત્રીવિષયક કેટલાક નિયમો કે ઉલ્લેખો મહાઉપનિષદ ૩.૩૫-૫૭ સાથે સરખાવી શકાય. સૂત્રકૃતાંગ I. ૧.૨.૧૫ માં મ્દેશ્વ વિષેનો ઉલ્લેખ (સરખાવો ઔપપાતિક § ૧૮૩, કુંદકુંદ-સમયસાર ગાથા ૮, આર્યદેવ-ચતુશ્શતક ૮.૧૮) સાથે વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ ૪.૮ અને મહાભારત ૮.૩૬ સાથે સરખાવી શકાય. સૂત્રકૃતાંગ I ૫.૧.૧૧ (આસૂરિયં નામ...અંધં તમં), જુઓ ઈશ ઉપનિષદ ૩ (અસૂર્યાં નામ...અંધેન તમસાવૃતાઃ, આ સાથે સરખાવો સૂત્રકૃતાંગ I ૨.૩.૮ કયા ૧૮૮૮-૯૦ પૃ.૩૮ મુજબ). સૂત્રકૃતાંગ I.૮.૧,

...કિં નુ વીરસ્સ વીરત્તં ?,. ઁવેદ કિં નુ ઁન્દ્રસ્ય વીર્યમ્ ની યાદ આપે છે. આ ઉપરાંત સૂત્રકૃતાંગ I ની કેટલીક ગાથાઓ ગીતાના કેટલાક શ્લોકો સાથે સરખાવી શકાય, જેમકે

૩.૪.૩ આસિલે દેવિલે...દીવાયણ	-સરખાવો: અસિતો દેવલો વ્યાસઃ	(૧૦-૧૩)
૬.૬. અણુત્તરં તપ્પઇ સૂરિણ વા	-સરખાવો: દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિઃ	(૧૧.૧૭)
૬.૭. ઁંદેવ દેવાણ...	-સરખાવો: દેવાનામ્...વાસવઃ	(૧૦.૨૨)
૬.૮ મહોદહી વાપિ અણંતપારે	-સરખાવો: સરસામ્...સાગરઃ	(૧૦.૨૪)
૬.૧૧ પુટ્ટે નભે ચિદ્દુઁ ઁમિ વ દ્વિણ	-સરખાવો: દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમ્...વ્યાસમ્(૧૧.૨૦) નભઃસ્પૃશમ્	(૧૧.૨૪)
૬.૧૮ રુઁઁસુ...જહ સામલી વા	-સરખાવો: અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણામ્	(૧૦.૨૬)
૬.૧૯ ચંદો વ તારાણ	-સરખાવો: નક્ષત્રાણામ્...શશી	(૧૦.૨૧)
૬.૨૦ નાગેસુ વા ઘરણિદમાહુ	-સરખાવો: અનન્તશ્ચ...નાગાનામ્	(૧૦.૨૧)
૬.૨૧ હત્થીસુ ઁગવણમાહુ	-સરખાવો: ઁગવતં ગજેન્દ્રાણામ્	(૧૦.૨૭)
સિહો મિગાણ	-સરખાવો: મૃગાણં ચ મૃગેન્દ્રઃ	(૧૦.૩૦)
સલિલાણ ગંગા	-સરખાવો: સ્ત્રોતસામ્...જાહનવી	(૧૦.૩૧)
પઁઁસુ વા ગરુલે વેણુદેવો	-સરખાવો: વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્	(૧૦.૩૦)

(જુઓ બોલ્લે IT.1988, પૃ.૧૫૭).

ધર્મસૂત્ર કે ધર્મશાસ્ત્રમાંથી અને રામાયણ, મહાભારત કે પુરાણોમાંથી પણ આ પ્રમાણેના સૂત્રકૃતાંગ I ની કેટલીક ગાથાઓ સાથે શબ્દશઃ સમાંતર જતા વિચારો પ્રાપ્ત થઈ શકે, પણ અહીં તેથી વિષયાંતર થતું હોવાથી અને તે વિસ્તાર માગી લેતા હોવાથી તેમની નોંધ લીધી નથી. . સૂત્રકૃતાંગ I ના વિચારોમાં પાંચ મહાપ્રતો અને રાત્રી-

ભોજન-ત્યાગનો વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે, અને કોઈક સ્થળોએ ૨૫ ભાવનાઓને વણી લીધી છે; આ રીતે આચાર-બ્રહ્મચર્યની વિચારધારાનો વિસ્તાર કર્યો છે; જેમ કે સૂત્રકૃતાંગ I અધ્યયનો ૩,૯ (ભિક્ષુના નિયમો વ., ઉપરાંત ૧.૧૦.૫, ૧.૧૫.૫.ઈ.). સમગ્ર દષ્ટિએ સૂત્રકૃતાંગ I માં જૈન સાંપ્રદાયિક ભાવના હજી મંદ સ્વરૂપે દેખાય છે. તેમાં સાંખ્ય, બૌદ્ધ, ન્યાય-વૈશેષિક, મીમાંસા, ચાર્વાક, વગેરેના મતોનું વિશ્લેષણ કર્યું છે (જુઓ સૂત્રકૃતાંગ I અધ્યયનો ૧,૧૨, તથા શ્રાઉર પૃ.૧૧,૧૪,૩૩,૩૫,૪૧,૪૯- ટિ.૩, ૫૨-૫૩ અને બોલ્લે I પૃ. ૫૩-૧૬૪)^{૩૨}. અમૈથુન વ્રત-બ્રહ્મચર્યવ્રતની ભાવનાઓ (§ ૨.૧). લક્ષ્યમાં લઈ સૂત્રકૃતાંગ I.4 (સ્ત્રીપરિણા) રચાયું હોય એમ લાગે છે. આ રીતે ભોજન-પાનના નિયમો (અધ્યયન ૭, ૯-૧૦) સાથે પણ ભાવનાઓ વણી લીધી છે. સૂત્રકૃતાંગ I.૧૧ માં (માર્ગસાર) આચાર I નો (જુઓ “અહિંસા-સમય” ૧૧.૧૦) સાર આપ્યો છે. સૂત્રકૃતાંગ I.6 માં મહાવીરની સ્તુતિ છે.

સૂત્રકૃતાંગ I નાં અધ્યયનોમાં નવી પરિભાષાની આસપાસ નવી વિચારણા રજૂ થતી જાય છે, જેમ કે પાંચ મહાભૂતો (૧.૧.૭), પાંચ સ્કંધ (૧.૧.૧૭), ચાર ધાતુ (૧.૧.૧૮), કર્મ ખપાવવાં (૨.૧.૧૫, ૧૨.૧૫, ઈ.), સામાયિક (૨.૨.૨૦, ૩૧, ૧૬.૪), કૃત-કલિ-ત્રેતા-દ્વાપર (૨.૨.૨૩), અનુત્તરજ્ઞાની-અનુત્તરદર્શી, અનુત્તરજ્ઞાનદર્શનધર (૨.૩.૨૨, સરખાવો ૯.૨૪), પરિષહ-ઉપસર્ગોની પ્રાથમિક ભૂમિકા (૩, સરખાવો ૧૬-૩), સ્ત્રીવેદ (૪.૧.૨૦,૨૩, આ પરિભાષા બ્રાહ્મણ પરંપરામાંથી ઉદ્ભવી છે, જુઓ બોલ્લે II પૃ.૧૫૮), પ્રત્યાખ્યાત-પાપ (૮.૧૪), કર્મી (૮.૪). સમવસરણ (૧૨), તથ્યાતથ્ય, પોગ્ગલ (૧૩.૧૫), આસ્રવ-સંવર-નિર્જર (૧૨.૨૧, સરખાવો સવ્વે સંગા મહાસવા ૩.૨.૧૩ અને નિજ્જંતણ ૧૪.૭), મોહનીય-કર્મ (મોહણિજ્જેણ કહેણ કમ્મુણા ૨.૩.૧૨), દર્શનાવરણીય-કર્મ (સરખાવો - દંસણાવરણંતણ ૧૫.૧), ઈત્યાદિ. આવા અને બીજા વિકસતી કોટિના સ્તરોના સંકેતો અહીંથી મળી શકે છે.

(૨) ઉત્તરાધ્યયન-(કુલ ૧-૩૬ અધ્યયનો) વૈરાગ્યલક્ષી કાવ્ય રચનાનો એક ગ્રંથ છે. તેના અધ્યયન ૨માં તથા ૧૬માં પ્રથમ ગદ્ય અને પછી ગાથાઓ રચાઈ છે, પણ તેનું અધ્યયન ૨૯નું સંપૂર્ણ ગદ્યમય છે. ઉત્તરાધ્યયનનાં લગભગ ૧૧ અધ્યયનો (૯, ૧૨-૧૪, ૧૮-૨૩, ૨૫) સંવાદમય કાવ્યરચના છે. તેનાં કેટલાંક અધ્યયનોમાં (દા.ત. ૭, ૮, ૧૦, ૩૨, ૩૫) પાંચ મહાવ્રતો અને ભાવનાઓ (§ ૨.૧) પણ વણી લીધી છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં આચાર-બ્રહ્મચર્યના વિચારો (જેવા કે: પાપકર્મ આચરનાર, પાપકર્મનું આચરણ કરાવનાર, પાપકર્મને અનુમોદન આપનાર, ઈ.) પણ મળે છે, જેમ કે, “ગુપ્ત” સાથે ૬.૧૧, ૮.૧૦, ૧૨.૩, વ., “સંવુડ” અને “તિવિહેણ” સાથે ૧૫.૧૨, છ-જીવ-નિકાયો વિકસિત અર્થમાં (૪.૪, ૧૦.૫-૧૩, ૩૫.૧-૨), પાંચ મહાવ્રતો (૧.૪૭). ઉત્તરાધ્યયન ૧ અને દશવૈકાલિક ૯, બંનેનાં વિષયવસ્તુ (ગુરુશિષ્ય વિનય) સરખાં છે, ઉપરાંત ઉત્તરાધ્યયન ૧૫ અને દશવૈકાલિક ૧૦નાં કાવ્યશીર્ષક અને ધ્રુવપંક્તિઓ (સ-ખિક્ષુ) સરખાં જાય છે (જુઓ આલ્સદોઈ Ki.Sch. પૃ.૨૩૦-૨૩૧).^{૩૩}

ઉત્તરાધ્યયનમાં નવી પરિભાષા પણ વ્યક્ત થાય છે. તેના અધ્યયન ૬માં, ભિક્ષુઓના આચાર-નિયમોમાં અપ્રત્યાખ્યાત-પાપ (ગાથા ૮, સરખાવો-પ્રત્યાખ્યાત-પાપ, સૂત્રકૃતાંગ I ૮.૧૪), અધ્યયન ૧માં સામાયિક, અંગ (=જૈન આગમ, ગાથા ૨૩, જુઓ ૧૧-૨૬), અધ્યયન ૧૧માં શંખ-ચક્ર-ગદા ધારણ કરનાર વાસુદેવ (ગાથા ૨૧, આવો ઉલ્લેખ ગુપ્ત સમયનું સૂચન કરે છે, જુઓ બોલ્લે IT. 1988, પૃ.૧૫૪) ઈત્યાદિ પરિભાષાઓ નવી છે. ઉત્તરાધ્યયનનાં ઘણાં અધ્યયનો (દા.ત. ૨, ૪, ૧૬, ૨૪, ૨૬, ૨૮-૩૧, ૩૩-૩૪, ૩૬) જૈન વિચારધારાની પરિષદ્ધ ભૂમિકા વ્યક્ત કરે છે. આ વિષે આગળ વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. તેનાં કેટલાંક અધ્યયનોમાં છ-જીવ નિકાયોનું વિકસિત વર્ણન પણ મળે છે (જુઓ ૪.૪, ૧૦.૫-૧૩, ૩૫.૧-૧૨). ઉત્તરાધ્યયન ૧.૪૭માં પાંચ મહાવ્રતોનું નિદર્શન થયું છે.

આ ૧-૩૬ માંથી કેટલાંક કાવ્યો પ્રાચીન જાતકકથાઓમાંથી જન્મ પામ્યાં છે અને ઉત્તરાધ્યયનમાં તેને જૈન વિચારોનો સ્વાંગ આવ્યો છે. (જુઓ § ૧.૮). સમય જતાં તેની ઘણી ગાથાઓ ક્ષેપ-પ્રક્ષેપના લીધે વિસ્તાર પામી. ઉત્તરાધ્યયનમાં પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવતી જૈન વિચારોની પરંપરાના ઇતિહાસની કાંઈ રૂપરેખા પણ મળે છે. પરંતુ તે વિશેષ સંવાદમય ગ્રંથ હોવાથી તેમાં તત્ત્વવિચારણાની દૃષ્ટિએ આવશ્યક માહિતી ભાગ્યે જ મળી રહે છે. અહીં તેવી બાબતોનો કાંઈ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

ઉત્તરાધ્યયન જણાવે છે કે જીવનો નાશ હોતો નથી (૨.૨૭ - આ ગાથા શારપેન્ટીયરે પ્રક્ષિપ્ત માની છે), ઉપનિષદો પણ જણાવે છે કે જીવ મરતો નથી (ન જીવો મ્રિયતે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૬.૧૨.૨) અથવા આત્મા અવિનાશી છે (અવિનાશી વા અરે-અયમાત્મા બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૪.૫.૧૪).

ઈતર વિચારસરણી (આત્મા શરીરમાં વધે છે, નાશ પામે છે, પણ રહેતો નથી...)દર્શાવતી ઉત્તરાધ્યયની ૧૪.૧૮ ગાથા સ્પષ્ટ કરે છે કે જેમ અરણિમાં અગ્નિ, દૂધમાં ઘી અને તલમાં તેલ “અસત્” (અમૂર્ત ?) છે તેમ જીવાત્મા “અસત્” છે, તેના જવાબરૂપે આગળ ૧૪.૧૯ ગાથા સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે કે આત્મા ઈન્દ્રિયપ્રાધ્ય નથી; અમૂર્તભાવે છે, અને અમૂર્તભાવ હોવા છતાં ય તે નિત્ય છે (જહા ય અગ્ની અરણી અસન્તો ધીરે ઘયં તેલ્લમહા તિલેસુ...ગાથા ૧૮, નો ઈન્દિયગેજ્ઝ અમુત્તભાવા અગુત્તભાવા વિ ય હોઈ નિચ્વો ગાથા ૧૯). શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ (૧.૧૫) પણ કહે છે કે તિલેષુ તૈલં દધનીવ સર્પિઃ...અરણીષુ અગ્નિઃ, એવમાત્માત્મનિ ગૃહ્યતે (તલમાં તેલ, દૂધમાં ઘી...અને અરણિમાં અગ્નિ, એમ આત્મામાં -પોતામાં - આત્માને જાણી શકાય - પ્રહી શકાય, સરખાવો અરણ્યો નિહિતો જાતવેદા...એતદ્ વૈ તત્ કઠ ઉપનિષદ ૨.૪.૮). આત્મા અગૃહ્ય છે (આત્મા અગૃહ્યો ન ગૃહ્યતે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૪.૨.૪), આત્મા અજ, નિત્ય અને શાશ્વત છે (અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં...કઠ ઉપનિષદ ૧.૨.૧૮).

ઉત્તરાધ્યયન જણાવે છે કે જિતેન્દ્રિય સર્વતઃ મુક્ત (૧૫.૧૬) અને સર્વ સંગરહિત છે: તે કર્મ-રજ વગરનો અને સિદ્ધ છે (૧૮.૫૪ : શારપેન્ટીયરના મતે પ્રક્ષિપ્ત). તે સર્વ ભૂતોમાં કે શત્રુ-મિત્રોમાં, લાભ-અલાભમાં, સુખ-દુઃખમાં, નિંદા-પ્રશંસામાં, માન-અપમાનમાં સમતા રાખે છે (સમયા સવ્વભૂણસુ સત્તુમિત્તેસુ વા ૧૯.૨૫, લાભાલાભે સુહે દુક્ખે...સમો નિંદા પસંસાસુ તહા માણાવમાણઓ ૧૯.૮૦, સરખાવો અનુક્રમે ગીતા - સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ ૧૨.૧૮, સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ...૨.૩૮, સમઃ...માનાપમાનયોઃ ૧૨.૧૮, તુલ્યનિંદાસ્તુતિઃ ૨૧.૧૯, વળી જુઓ ગીતા ૧૪. ૨૪-૨૫). ઉપરાંત તે વિરક્તે સર્વ આરંભો ત્યજી દીધા છે (૧૯.૨૯ સવ્વારંભપરિચ્છાઓ = સર્વારંભપરિચ્છાગી ગીતા ૧૨.૧૬) અને તેને માટી, (પત્થર) અને સોનું સરખાં છે (૩૫.૧૩ - સમલેદુકંચણે = સમલોદ્દાશ્મકાંચનઃ ગીતા ૧૪.૨૪; ઉત્તરાધ્યયન ૩૫.૧૩ છંદભંગ થાય છે). ઉત્તરાધ્યયનના એક સંવાદ કાવ્યમાં તપના આચરણને તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું દુષ્કર જણાવ્યું છે (અસિધારાગમણં ચેવ દુક્કરં ચરિતં તવો ૧૯,૩૭) કઠઉપનિષદ પણ જણાવે છે કે ક્ષુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા દુર્ગ પથસ્તત્ કવયો વદંતિ (૧.૩.૧૪ કવિઓ કહે છે કે અસ્ત્રાની તીક્ષ્ણ ધાર પર ચાલવાનું મુશ્કેલ છે, તે રસ્તો ખેડવો કઠણ છે).

વળી ઉત્તરાધ્યયન આગળ જણાવે છે કે રાગ અને દ્વેષ કર્મનું બીજ છે, કર્મ મોહથી ઉપજે છે, કર્મ જન્મમરણનું મૂળ છે (૩૨.૭). રાગ દ્વેષના નાશથી મોક્ષનું સુખ મળે છે (૩૨.૨) શારીરિક-માનસિક દુઃખો દૂર કરવા રાગ છોડવો જરૂરી છે (જં કાઈયં માણસિયં ચ કિં-ચિ તસ્સન્તગં ગચ્છઈ વીયરાગો ૩૨.૧૯). ઈન્દ્રિયોના અર્થમાંથી મન દૂર કરી લેવું (૩૨.૨૦, ૩૯, ૫૨, ૬૫, ૭૮, ૮૧). વિરાગીને કોઈ કર્મ લેપાયમાન નથી (૩૨.૩૬ સરખાવો જિતેન્દ્રિયઃ...કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ગીતા ૫.૭). પાણીમાં રહેવા છતાં કમળનું પાંદડું જેમ પાણીથી લેપાતું નથી તેમ જે વ્યક્તિ રૂપ, રસ, ઈત્યાદિ વિષયોમાં વિરક્ત થઈ તે સંસારમાં રહે તો પણ દુઃખોના પૂરની પરંપરાથી લેપાતો નથી (સરખાવો - રુવે વિરત્તો...ન લિપ્પે ભવમજ્ઞે વિ સંતો જલેણ વા પોક્ષરિણી-

પલાસં ૩૨.૩૪, ૪૭, ૬૦, ૭૩, ૮૬, ૯૯). છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (૪.૧૪.૩) પણ એ જ કહે છે કે યથા પુષ્કરપલાશ આપો ન શિલ્પ્યન્ત એવમેવંવિદિ પાપં કર્મ ન શિલ્પ્યતે (કમળના પાંદડા પર જેમ પાણી લાગતું નથી - કમળના પાંદડાને જેમ પાણી ભીંજવતું નથી - તેમ આવા - બ્રહ્મ/આત્મ જ્ઞાનીને પાપકર્મ લાગતું નથી. સરખાવો આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિબર્ધન્તિ..ગીતા ૫.૪૧). ઉત્તરાધ્યયનમાં આવા વિચારો પુનરાવર્તન પામતા રહ્યા છે, જેમ કે જહા પોમં જલે જાયં નોવલિપ્પ્ઙ્ઘ વારિણા, एवं अलितं कामेहिं तं वयं ब्रूम माहणा ૨૫.૨૭ (પાણીમાં ઊગેલું પદ્મ પાણીથી જેમ લેપાતું નથી તેમ જે કામથી અલિપ્ત છે તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ સરખાવો - લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ગીતા ૫.૧૦ અને પળ્ળે વારિ યથા ન લિપ્યતિ સુત્તનિપાત ૪૪.૯, જુઓ ૪૪.૮).

ઉત્તરાધ્યયનની ૯.૧૪ ગાથા - મિહિલાએ ડજ્ઝમાળીએ ન મે ડજ્ઝહ કિંચળ (મિથિલા સળગી રહી છે ત્યારે મારું કાંઈ બળતું નથી). બહુ જ પ્રખ્યાત છે અને તે લગભગ ઘણા ગ્રંથોમાં મળી આવે છે તેવું શારપેન્ટીયરે (પૃ.૩૧૪) નોંધ્યું છે (દા.ત. જાતકકથા ૫૩૯, સંયુત્તનિકાય ૧, મહાવસ્તુ ૩, મહાભારત ૧૨.૯૯૧૭ ઈ., જુઓ આલ્સદોર્ફ- KI.Sch. પૃ.૨૨૧ : મહાભારત-જાતકકથાના આધારે આ ગાથા રચાઈ છે!). આવા વિરકત રાગદ્વેષથી પર વિદ્વાનને કાંઈ પ્રિય-અપ્રિય હોતું નથી. તે સર્વત્ર સમતાથી વર્તે છે (પિયં ન વિજ્ઞઈ કિંચિ અપિયં પિ ન વિજ્ઞઈ - ઉત્તરાધ્યયન ૯.૧૫). છાંદોગ્ય ઉપનિષદ મુજબ તે મુક્ત અશરીરી હોતાં તેને પ્રિય-અપ્રિય સ્પર્શતાં નથી (અશરીરં વાવ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ ૮.૧૨.૧).

આજે પ્રાપ્ત થતા ઉત્તરાધ્યયનમાં મળી આવતી ક્ષેપક ગાથાઓની પૃષ્ઠ ભૂમિકામાં મૂળ પ્રાચીન ઉત્તરાધ્યયનની વૈરાગ્યલક્ષી કાવ્યરચનામાં શરૂ થતો જૈન પરંપરાનો એક પ્રાચીન ઇતિહાસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આધુનિક જૈન દર્શનમાં સ્વીકારેલા ઘણા શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તો આજના ઉત્તરાધ્યયનમાં મળી રહે છે. પરંતુ આવી પરિસ્થિતિ આપણને દશવૈકાલિકમાં નથી મળતી.

(૩) દશવૈકાલિકનાં કુલ ૧-૧૨ અધ્યયનોમાં છેલ્લાં બે અધ્યયનો (૧૧-૧૨) ચૂલિકા કહેવાય છે. આ બધાં અધ્યયનોમાં આચારાંગ-વિચારધારા કંઈક જુદી રીતે રજૂ થઈ છે. તેમાં પણ સમદર્શી, દમનશીલને પાપકર્મ બાંધતું નથી એમ કહ્યું છે (જુઓ § ૧.૩). ભિક્ષામાં કાંઈ મળે કે ન મળે તો તેમાં તેણે હર્ષ કે શોક ન કરવો (પ.૨.૩૦ = આચાર I ૨.૫.૮૯, જુઓ § ૧.૨). ક્રોધ, માન, માયા, લોભ પુનર્ભવનાં મૂળ સિંચનારાં છે (૮.૩૯). કાચબાનાં અંગોની જેમ વિદ્વાને સર્વ ઈન્દ્રિયોને અંદર (ચિત્તમાં) સંકેલી લેવી અને સાંસારિક વિષયોથી ગુપ્ત રહેવું (૮.૪૦, ૪૪, જુઓ ઉપર). દશવૈકાલિક જિતેન્દ્રિય અને સત્યરત તપસ્વીને માનાઈ અને પૂજ્ય ગણે છે (૯.૩.૧૩, સત્યરત માટે જુઓ § ૧.૮માં ૩).

દશવૈકાલિક ૪, આચાર I- શસ્ત્રપરિજ્ઞાની પૂર્વભૂમિકા પર રચાયું છે. તેમાં પાંચ વ્રતોના વિસ્તાર સાથે રાત્રી-ભોજન-ત્યાગ-પૂર્વક ભિક્ષુના નિયમો દર્શાવ્યા છે. તેમાં આવતા છ-જીવનિકા શબ્દથી પૃથ્વી, પાણી, ઇત્યાદિ છ પદાર્થોમાં કે તેની આસપાસ રહેતાં પ્રાણીઓનું વર્ણન છે (જુઓ તયસ્સિએ - ૬.૨૭, ૩૧, ૪૨, ૪૫, ૧૦૪, તયસ્સિએ = તદાશ્રિત - દશવૈકાલિક ચૂલિકા પૃ.૧૦૩ મુજબ જીવનિકા = નિવાસ જુઓ ઉપર §§ ૧.૧.૧ અને ૧.૧.૨). દશવૈકાલિક મુક્તાત્માને સર્વસંગરહિત (સર્વસંગાવગ ૧૦.૧૬) કહે છે, તે સંવુડ છે, દમનશીલ છે (૯.૪-૧૦). દશવૈકાલિકે તેનાં અધ્યયનોમાં ભાવનાને ખૂબ મહત્વ આપ્યું છે (દા.ત. ૧.૪.૧-૬, ૬.૯-૨૬, ૮.૨-૧૨, - સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં અધ્યયનો ૧-૩, ૫, ૮, ૧૦, ૧૨). તેમ તેનાં કેટલાંક અધ્યયનોમાં (દા.ત. ૪,૬) પાંચ મહાવ્રતો અને છ-જીવનિકાને અનુસરી તો કોઈવાર ભાવનાને અનુસરી (દા.ત. અધ્યયન ૭ - સત્યવ્રતની ભાવનાઓ, અને અધ્યયન ૧૧) વિવેચન કર્યું છે. દશવૈકાલિક ૯ અને ઉત્તરાધ્યયન ૧ નાં વિષયવસ્તુ (ગુરુ-શિષ્ય-વિનય) સરખાં જાય છે, તથા દશવૈકાલિક ૧૦ અને ઉત્તરાધ્યયન ૧૫, એ બંનેનાં શીર્ષક અને

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો.]

[૩૫

ધ્રુવપંક્તિઓ (સ-ભિક્ષુ) સરખી જાય છે (જુઓ ઉપર, ૨માં). દશવૈકાલિકની માધુકરીભિક્ષાવૃત્તિ (મહુકાર-સમા...નાણા-પિંડ-રયા...સાહુણો ૧.૫ ભમરાની સમાન વિવિધ પિંડ - ભિક્ષાત્રમાં ૨૮ સાધુઓ) બ્રાહ્મણ પરંપરાના મુનિઓની માધુકર-ભૈક્ષ સાથે સરખાવી શકાય (દા.ત. સંન્યાસ ઉપનિષદ ૭૧ ચરેન્માધુકરં ભૈક્ષં ચતિર્મ્લેચ્છકુલાદપિ - શ્લેષ્ઠોના કુટુંબમાંથી પણ યતિ ભમરાની જેમ - માધુકર - ભિક્ષાત્ર લે, અને નારદપરિવાજક ઉપનિષદ ૭ - માધુકરવૃત્યાહારમાહરન્ - માધુકરી - વૃત્તિથી - ભમરાની જેમ - આહાર કરતાં...) દશવૈકાલિક ૮ ના ચાર અભિગમો (વિનય-શ્ચુત-તપ-આચાર) વક્રકેરના મૂલાચાર ૫ સાથે સરખાવી શકાય.

સૂત્રકૃતાંગ I ની અપેક્ષાએ દશવૈકાલિકમાં જૈન દર્શનનાં કેટલાક તત્ત્વોની પરિપક્વ ભૂમિકા વ્યક્ત થાય છે, જેમ કે જૈન દર્શનનાં જીવ-અજીવ (૪.૧૨-૧૪), પાપ-પુણ્ય, બંધ-મોક્ષ (૪.૧૫-૧૬), સંવર (૪.૧૮), જેવાં તત્ત્વો, તથા જ્ઞાન-દર્શન (૪.૨૧-૨૨, ૬.૧), જૈન આગમોના અર્થમાં શ્ચુત-સૂત્ર (૧.૬, ૮.૪). કદાચ, સૂત્રકૃતાંગ I અને દશવૈકાલિક, એમ બંનેની પ્રવૃત્તિ અને પ્રચારની ક્ષેત્રમર્યાદા ભિન્ન ભિન્ન પણ હોઈ શકે, અથવા દશવૈકાલિકમાં બીજાં અધ્યયનોની અપેક્ષાએ ઠથું અધ્યયન “નવું” હોય.

દશવૈકાલિક ૫-પિરેસણાના કેટલાક નિયમો સંન્યાસ ઉપનિષદ ૫૮-૧૦૨, નારદપરિવાજક ઉપનિષદ ૫.૮-૩૬ સાથે સરખાવી શકાય. ઉપરાંત દશવૈકાલિક ૪.૭ કહં ચરે?...કહં આસે?...કહં...ખાસંતો, સરખાવો ગીતા ૨.૫૪ કિં પ્રખાષેત? કિમાસીત ? વ્રજેત કિમ્ ? અને દશવૈકાલિક ૮.૧.૧૫ જહા સસી...નક્ષત્ત-તારા-ગણ-પરિવુડપ્પા, खे सोहइ विमले अब्भ-मुक्के (નક્ષત્ર અને તારા ગણોથી ઘેરાયેલો ચંદ્ર જેમ વાદળાં વગરના વિમળ આકાશમાં શોભી રહે છે...), સરખાવો નક્ષત્ર-તારા-ગ્રહ-સંકુલાપિ જ્યોતિષ્મતી ચંદ્રમસૈવ રત્નિઃ કાલિદાસ-સ્થુવંશ ૬.૨૨., વગેરે, વગેરે.^{૩૪}

ઉપર જણાવ્યું તે આધારે સ્પષ્ટ થાય છે કે જૈન આગમોના પ્રાચીન સ્તરોમાં મળી આવતી અનેક પરિભાષાઓ ઔપનિષદ અથવા બ્રાહ્મણ વિચારધારા સાથે સરખાવી શકાય છે; અથવા ઔપનિષદ અને જૈન (તથા બૌદ્ધ) વિચારધારાઓ એક જ પરંપરામાંથી જન્મી છે એમ કહી શકાય છે. તેવી કેટલીક વિશિષ્ટ વિચારધારાઓની તો અહીં સંક્ષેપમાં નોંધ માત્ર લીધી છે, તે ઉપરાંત થોડીક નોંધ અહીં-આગળ- પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

આચાર-બ્રહ્મચર્યમાં લેપ-નિર્લેપ (૨.૨.૭૪, ૨.૫.૮૮, ૨.૬.૧૦૩) કરતાં સક્ત-અસક્તની પરિભાષા (દા.ત. ૧.૬.૭૨-સરખાવો: સૂત્રકૃતાંગ II ૬.૧૮.૨૭, ૩.૧.૧૦૭, ૫.૨.૧૫૩; ૧૫૪, ૫.૬.૧૭૬, ૬.૧.૧૭૮; ૧૮૦, વગેરે) વિશેષ જણાય છે. આ સાથે સરખાવો: છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૪.૧૪.૩, ૫.૧૦.૧૦, કઠ ઉપનિષદ ૨.૫.૧૫, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૪.૪.૨૪ તથા ૩.૮.૮, ૪.૪.૬, વગેરે. વર્ણી, આચાર-શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં “સર્વમાં આત્મા છે”-તેવા પ્રકારના જ્ઞાનના સંદર્ભમાં વિકસિત શબ્દપ્રયોગો અને લેપ-નિર્લેપ કે સક્ત-અસક્તની પરિભાષા ઉપરાંત વિચરતા-વિહરતા ભિક્ષુઓ માટે પણ સાંસારિક વાતાવરણના સંદર્ભમાં કેટલાક નવા શબ્દપ્રયોગો જન્મ પામ્યા; જેમકે: યત-સંયમ, અપ્રમત્ત-પ્રમત્ત, વિરત, ઉપરત, ઉપશાંત, સમ્યક્ત્વદર્શી, ગુપ્ત-અગુપ્ત, વગેરે. આચાર-બ્રહ્મચર્યમાં હજી અંતઃકરણની ખાસ કોઈ પરિભાષાનો જન્મ થયો ન હતો. ફાસ-સ્પર્શ એ ત્વચાનો વિષય ગણાયો નથી. ઈંદ્રિય-શબ્દ પણ આચાર-બ્રહ્મચર્યના ૮મા અધ્યયનમાં જ આવે છે, પણ આ અધ્યયન પ્રાચીન નથી. આચાર બ્રહ્મચર્યના કેટલાક શબ્દપ્રયોગો (જેમકે: વારંવાર આવતા ગુણ-શબ્દ ઉપરાંત, નટ-શબ્દ: ૫.૧.૧૫૧, અને મધ્યસ્થ-શબ્દ ૮.૮.શ્લોક ૫, વગેરે) પ્રાચીન સાંખ્ય વિચારધારાની અસર સૂચવે છે. યાકોબી (45.SBE) અને શૂર્ભાંગે (§§ ૧૦-૧૧) આ અંગે અનેક સૂચનો કર્યા છે.

ધૂ ધાતુ પાપ કે કર્મ-શરીર ખંખેરી નાખવાના અર્થમાં જેમ આચાર-બ્રહ્મચર્યમાં (સૂત્ર= ૮૮, ૧૪૧, ૧૬૧, વગેરે) કે દશવૈકાલિકમાં (૮.૩.૧૫) વપરાયો છે તેમ તે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (૮.૧૩.૧. વિઘ્નય પાપં, ધૂત્વા

શરીરમ્), કૌષીતકિ ઉપનિષદ (૧.૪ સુકૃત-દુષ્કૃતે ધૂનુતે), મૈત્રાયણિ ઉપનિષદ (૪.૧ નિર્ઘૂત-મલ...), વગેરે ઉપનિષદોમાં પણ વપરાયો છે. ઉત્તરકાલીન વિકાસમાં પાપને ખંખેરી નાખવા કે ખપાવવા માટે (નિર્જર) અને “પૂર્વકૃત કર્મોની” કલ્પના શરૂ થઈ, જેમકે દશવૈકલિક ૬.૬૮, ૮.૩.૧૫, ૧૦.૭ તથા સૂત્રકૃતાંગ ૧.૧૫.૨૨, ઉત્તરાધ્યયન ૩.૨૦, આચાર II ૧૬.૮, વગેરે. આ રીતે જૈનદર્શનમાં કાળક્રમે પાંચજ્ઞાનનો વિકાસ થયો તથા નય, સપ્તભંગી જેવી પ્રક્રિયાઓ અસ્તિત્વમાં આવતી ગઈ.

આવા સમય દરમિયાન કર્મ-રજ, કર્મ-પ્રકૃતિ જેવી પરિભાષાઓ જૈન વિચારધારામાં જન્મ પામી. આમાં વિકસિત દશાના સાંખ્ય સિદ્ધાંતની અસર સ્પષ્ટ થાય છે. જૈનદર્શનમાં કર્મના નવા સિદ્ધાંતના આધારે મન-વચન-કામ જેવા “યોગ”થી જીવમાં કર્મનો આગ્રવ થાય છે) પરિણામે જીવ કર્મ-કષાયથી કલુષિત બને છે એવા વિચારો જન્મ્યા. આવા કર્મના સિદ્ધાંતને લીધે પ્રાચીન જૈન આગમ-અંશોમાંથી મળી આવતાં જીવનાં સ્વાભાવિક લક્ષણો વિસરાતાં ગયાં - અંધારામાં ઓસરાતાં ગયાં. જીવ સ્વભાવે જ અસક્ત, નિર્લેપ ગણાતો, તે હવે ઘણા સ્વાભાવિક ગુણોવાળો બન્યો (જુઓ ગ્લાસેનખ પાનું ૧૮); જેમકે જીવ સ્વભાવે જ પરિવર્તનશીલ છે, પ્રવૃત્તિશીલ છે અને કલુષિત (કષાયયુક્ત) પણ બને છે. તેની જુદી જુદી લેશ્યાઓ પણ હોય છે (જુઓ ઉત્તરાધ્યયન ૩૪ અને આલ્સદોર્ફ - આર્ચા પા. ૨૧૪, વિસ્તાર માટે જુઓ શૂબ્રીંગ - §§ ૮૭-૮૮). તે જુદા જુદા પ્રદેશો પણ ધરાવે છે (જુઓ દશવૈકલિક નિર્યુક્તિ ૧૩૬). તે કર્તા પણ છે અને ભોક્તા પણ છે. તેનો અજીવ પદાર્થ સાથેનો સંબંધ કલ્પિત નથી, યથાર્થ છે. જીવ પરિમિત છે, શરીરના પરિમાણ જેવડો છે, વગેરે ઉત્તરકાલીન વિકસિત દશામાં અને આજે પણ પ્રચલિત થયેલા જૈનદર્શનમાં સહજ મળી આવતા જીવના ઉપર્યુક્ત સ્વાભાવિક ગુણોના સમર્થન માટે સંક્ષેપમાં નીચે આપેલી ગાથાઓ પર્યાપ્ત ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે:

જદિ સુહો વ અસુહો ન હવદિ આદા સયં સહાવેણ ।

સંસારો વિ ન વિજ્જદિ સવ્વેસિં જીવકયાણં ॥ (પ્રવચનસાર, ૧.૪૬)

“જો આત્મા નિજી સ્વભાવથી જ શુભ કે અશુભ ન થતો હોય તો સર્વે જીવોનો સંસાર પણ ન હોય ! (જુઓ ભદ્ર, ZDMG). સરખાવો:

મિચ્છા ભવેતુ સવ્વથ્યા જે કેઈ પારલોઝ્યા ।

કતા ચોવમોત્તા ય જદિ જીવો ણ વિજ્જઈ ॥

(દશવૈકલિક, નિર્યુક્તિ, ૧૨૮).

ઉપનિષદોની તથા આચાર-શસ્ત્રપરિજ્ઞાની પ્રાચીન વિચારધારામાં કર્મ નહીં, પણ તેનાથી થતા રાગ-દ્વેષ - આસક્તિ - જ જીવને બંધનરૂપ હતાં, કર્મ ગૌણ હતું. પરંતુ હવે “નવા” જૈનદર્શનમાં રાગ-દ્વેષાદિને મુખ્ય બંધનરૂપ ગણ્યાં તો ખરાં, પણ તેના કરતાં કર્મને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું. રાગદ્વેષાદિને કષાયમાં આવરી લઈ જૈન વિચારકોએ સમગ્ર કર્મ-પ્રકૃતિનો સૂક્ષ્મ વિસ્તાર આદર્યો. કર્મનો આઠ પ્રકારે વિભાગ થયો. દરેકનાં પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-અનુભાવ-પ્રદેશ કલ્પવામાં આવ્યાં. તેઓનાં અણુ પ્રદેશયુક્ત ગણાયાં. તેઓ પાપ-કર્મ અને શુભ-કર્મને, જ્ઞાન તથા દર્શનને, નામ તથા આયુને - સૌને - સમેટી લે છે.

આ અને આવા અનેક પ્રકારની નવી વિકસિત પ્રક્રિયા પાછળ શું કારણ હશે ? આચાર-શસ્ત્રપરિજ્ઞાની તૂટક - વેરવિખેર - ગહન વિચારધારાના ઊંડા અભ્યાસની રહી જવા પામેલી પરંપરાગત ઉપેક્ષા, કે શસ્ત્રપરિજ્ઞાના પર્યાપ્ત જ્ઞાનનો અભાવ પણ તેનું કારણ હોઈ શકે. અથવા તો, પ્રાચીન સાંખ્ય પરંપરામાંથી જ જૈનદર્શનમાં આવી કોઈ નવી વિકાસ-પ્રક્રિયા શરૂ થઈ હોય. અને આવાં બંધાં કારણો જૈનદર્શનને પ્રાચીન ઔપનિષદ દર્શનથી ભિન્ન ગણાવવા કદાચ સહાયક થઈ પડ્યાં હોય.. જૈનદર્શનના અતિ પ્રાચીન મૌલિક સિદ્ધાંતો લગભગ તદ્દન અજ્ઞાત

લુપ્તપ્રાય આદિકાલીન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સંકેતો]

[૩૭

અંધકારપટમાં રહી જવા પાછળ આ સર્વે કારણોએ એક સાથે વત્તા ઓછા અંશે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હોય એમ લાગે છે.

ઉપનિષદોમાં પણ કોઈ અમુક વિચારધારાની સળંગસૂત્રતા જળવાઈ રહી નથી. તેમાં પણ કાળક્રમે વિકાસ થતો ગયો છે. તેમાં સાંખ્ય-યોગ, ન્યાય-વૈશેષિક, વેદાંત, વગેરે ઉત્તરકાલીન દાર્શનિક વિચારસરણીઓના સ્ત્રોત મળે છે. આ દાર્શનિક વિચારસરણીના આધારે વિકસેલા અદ્વૈત, દ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, વગેરે મતમતાંતરો કે શૈવ, વૈષ્ણવ, વગેરે પ્રકારના સંપ્રદાયો-ધર્મોએ ઉપનિષદોને તો સમગ્રદષ્ટિએ પોતપોતાની વિચારણાના આદિ સ્ત્રોતરૂપે સ્વીકાર્યા પણ છે. આ સર્વે મતો-ધર્મોના વિકાસની કાંઈ પરાકાષ્ટા આપણને પુરાણોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહી શકાય. આ સ્તરોને સૂચવવા અહીં “હિંદુ” શબ્દ રૂઢ થયો.^{૩૫} હિંદુ-ધર્મ કોઈ એક વિશિષ્ટ ધર્મ નથી, પણ તે ઔપનિષદ વિચારધારામાંથી જન્મેલી સર્વ પ્રકારોની વિચારસરણીઓનો ઘોતક, -સર્વને આવરી લેતો, એક સામાન્ય શબ્દ છે. આ પ્રકારોમાં જૈન (અને બૌદ્ધ) મત પણ સમાઈ જાય. પરંતુ જૈન વિચારકોએ તેમની વિચારધારાને ઔપનિષદ વિચારધારાથી ભિન્ન ગણાવવા કોશિશ કરી.^{૩૬}

“શુભ અને અશુભ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, નામ અને રૂપ, -તે બધું અવિદ્યા છે, અને જીવ મુક્તિ ન પામે ત્યાં લગી-બંધનદશા સુધી જ - તે સર્વેની જાળમાં ફસાયેલો રહે છે”-આવા પ્રકારનાં ઔપનિષદ વિચારધારાના સિદ્ધાંતોનું હાર્દ સૂચવતાં વિધાનો સાથે જૈનદર્શનના સિદ્ધાંતોનું હાર્દ સૂચવતાં વિધાનો-જેવાં કે.” શુભ અને અશુભ, જ્ઞાન અને દર્શન, નામ અને ગોત્ર, વગેરે બધું કર્મપ્રકૃતિ કે કષાયના લીધે હોય છે, અને જીવ મુક્તિ ન પામે ત્યાં લગીજ તે સર્વેની જાળમાં ફસાયેલો રહે છે”-સાથે સરખાવી શકાય. આવાં બંને પ્રકારનાં વિધાનોમાં પરિભાષા જ ભિન્ન તરી આવે છે એટલું જ; પરંતુ તે સિવાય તેમાં ભાગ્યે જ કોઈ તાત્વિક ભેદ જણાશે. પ્રાચીન વિચારધારામાં તેમ જ આચાર-શસ્ત્રપરિજ્ઞાની વિચારધારામાં જીવનાં લક્ષણો અનેક રીતે સમાન જતાં, પણ જૈનદર્શનને જૈનેતર-દર્શનથી ભિન્ન ચિતરવા કે કોઈ એવા આશયથી શિષ્ટસમયના ઉત્તરકાલીન (આશરે ઈ.સ. ૨-૩ સદી પછીના) જૈન વિચારકોએ કર્મ-કષાયના સિદ્ધાંતથી જીવનાં લક્ષણોની અન્યથા પુનઃવિચારણા કરી, તે લક્ષણોમાં ફેરફાર કર્યા અને અંતે, તેઓ જીવને સંપૂર્ણ જૈન-લક્ષણોવાળો કરી મૂકીને વિરમ્યા. તેમણે જીવના પાયાનાં સ્વભાવગત લક્ષણોના વિચારો વહેતા મૂકનારા શસ્ત્રપરિજ્ઞાના મૌલિક સિદ્ધાંતો પર સખત “આઘાત” કર્યો. પરિણામે, જૈનદર્શનના મૌલિક સિદ્ધાંતો પાંગરે તે પહેલાંજ તે પર અંધકાર-પછેડો પડ્યો. આચાર-શસ્ત્રપરિજ્ઞાના મૌલિક સિદ્ધાંતોનું આ પ્રકરણ પ્રાચીન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં હજી પણ તદ્દન અજાણ્યું અને અંધકારમય રહ્યું છે !

- * શેઠ ભોળાભાઈ જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન (અમદાવાદ)માં ‘‘ભારતીય સંસ્કૃતિ વ્યાખ્યાનમાળા’’ના ઉપક્રમે મેં આપેલાં કુલ ચાર સંશોધનાત્મક ભાષણોમાંથી, અંગ્રેજીમાંનાં પહેલાં ત્રણ ભાષણો (વિષય: The Idea of Ahimsa and Asceticism in Ancient Indian Tradition. Recent text. historical analysis of Vedic rituals with special reference to the so-called ‘‘Sramanism.’’ તા. ૨૨ થી ૨૪.૨.૧૯૮૩) ઉપરાંત, ગુજરાતી ભાષામાં આપેલા (તા. ૨૫.૨.૧૯૮૩) ચોથા ભાષણને અહીં સંશોધનાત્મક લેખરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. મૂળ પ્રાચીનતા જૈન આગમોમાં વૈદિક વિચારધારાની અસર નીચે વિકસતી જૈન વિચારધારા, તેમજ વૈદિક વિચારધારાથી વિરુદ્ધ એવી આર્યેતર મનાતી શ્રમણસંસ્કૃતિની નિરાધારતા દર્શાવવાનો આ લેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. - આવા અને અન્ય વિચારોને સાંકળી લેતો એક વિસ્તારપૂર્ણ સંશોધન-ગ્રંથ હું તૈયાર કરી રહ્યો છું. તેમાંની થોડી ગણી માહિતી આ લેખમાં આપવામાં આવી છે. ઉપર્યુક્ત અંગ્રેજી ભાષણો પુસ્તકરૂપે શેઠ ભો. જે. વિદ્યાભવન દ્વારા ૧૯૮૫માં પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે. - બંસીધર ભટ્ટ.
૧. જુઓ, યાકોબી - ૨૨, પૃ. ૩, ટિ. ૨
૨. વૈદિક યજ્ઞની પરિભાષામાં પશુને યજ્ઞમાં હિંસા માટે લઈ જવા આલખતે (પકડી રાખવાના અર્થમાં), મારી નાખવા સંજ્ઞાપર્યતિ (સંમતિ દર્શાવ્યાના અર્થમાં) તો કોઈવાર ગમવતિ (સ્વર્ગમાં જવા મોકલવું, તેવા અર્થમાં), વધ કરનારને શમવિતા (દુઃખ શમાવનાર, મુક્ત કરનારના અર્થમાં) જેવા પ્રયોગો જોવા મળે છે. સમય જતાં આલખતે આરખતે જેવો શબ્દ હિંસા માટે કે હિંસાર્થે શસ્ત્ર પકડવાના અર્થમાં પ્રચલિત થયો. (જુઓ, આચાર નિર્યુક્તિ ૧૦૨- સમારંભહ વ્યાપાદયતિ શીલાંક-ટીકા પૃ. ૨૩). આવી પરિભાષા માટે જુઓ ફાન્સ ઓએટૅલ- Euphemism in der Vedischen Prosa... (વૈદિક ગદ્યમાં પ્રશંસાર્થક શબ્દ વિકલ્પ...) Sitzngn. Bayer. Akad. 1942. જૈન વિચારકો અને વૈદિક યજ્ઞ, ઇત્યાદિ માટે જુઓ આલ્સદોર્ફ ૧૯૬૧ પૃ. ૪૭-૪૮ (પરિશિષ્ટ ૧), હાન્સ પેતર સિમ્દત - The Origin of Ahimsā Melanges D'Indianisme, Paris 1968 પૃ. ૬૨૫-૬૫૫; ભટ્ટ-૧૯૮૫ પ્રકરણ ૪-૫ (જુઓ પૃ. ૫ પર ટિપ્પણી). આ-રખ માટે જુઓ કોયપર ‘‘વાગમ્ભણમ્ ૧૧૫૭ (પૃ. ૧૫૬-૧૫૮), ૧૯૫૮ (પૃ. ૩૦૮-૩૧૦).
૩. આ મુદાની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે આલ્સદોર્ફ ૧૯૬૧ પૃ. ૫૭૦ થી આગળ, ભટ્ટ-૧૯૮૫ - પ્રકરણ ૪ (પૃ. ૧ પરનું ટિપ્પણ).
૪. ગૌતમ ધર્મસૂત્ર ૩.૨૨ ના વિવેચન માટે: વેળેર ૧૯૮૬ પૃ. ૪૭૪-૪૭૫, ટિ. ૭૮ તથા ૧૯૮૭ પૃ. ૧૧૧-૧૩૧; સિમ્તહાઉસેન. પૃ. ૩, ટિ. ૧૫. સરખાવો છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૬.૧૧.૧ આગળ ટિ. ૩૦.
૫. જેમકે ઋગ્વેદ: સ્થાતુશ્ચર્યં મયતે (૧.૫૮.૫); પશુંશ્ચ સ્થાતુંશ્ચર્યં ચ પાહિ (૧.૭૨.૬), જગત સ્તથુષ્ણ (૧.૧૧૫.૧ = અથર્વવેદ ૧૩.૨.૩૫) જગત: સ્થાતુરુમયસ્ય (૪.૫૩.૬), ઐતરેય ઉપનિષદ અંડજાનિ ચ જારુજાનિ ચ સ્વેદજાનિ ચોદ્ધિજ્જાનિ ચ...જંગમં ચ પતત્તિ ચ યત્ ચ સ્થાવામ્ (૩.૩). હ્યુમના મતે અહીં અંડજાનિ પ્રસિદ્ધ છે. -ઉપરાંત, છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (૬.૩.૧) અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ (૩.૧૮). વધુ માહિતી માટે જુઓ હાનેફેલ્ડ પૃ. ૧૪૬-૧૪૭, સિમ્તહાઉસેન પૃ. ૬૧-૬૩, ૮૦, અને શૂબ્રીંગ § ૧૧૮, શૂબ્રીંગ. વોમ. પૃ. ૭૦, ટિ. ૩.
૬. વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રાણ-આત્મા અને પ્રજ્ઞા-આત્માના વિવેચન માટે વાલેર રૂબેનકૃત Die Philosophie der Upaniṣaden (ઔપનિષદ તત્ત્વજ્ઞાન) પર પાઉવ હાકેરની વિસ્તૃત સમીક્ષા (ZDMC-1950 પૃ. ૩૮૫-૩૮૮) જુઓ.
૭. શૂબ્રીંગે આ સૂત્રોના ગદ્યપાઠની અમૌલિકતા વિષે વિવેચન કર્યું છે (જુઓ શૂબ્રીંગ. વોમ. પૃ. ૧૭-૧૮, ૬૮-૭૨). છ જીવ નિકાયમાં આવાં નામો માટે જુઓ: આચાર I.૪.૨.૧૩૮, આચાર I.૮.૩.૨૧૧ (અગ્નિકાય), દશવૈકાલિક (અનેકવાર), ૬.૨૭-૨૮, ૧૦.૧-૫, ઉત્તરાધ્યયન ૧૨.૩૮-૪૧, શૂબ્રીંગ... § ૧૦૪ દશવૈકાલિક ૬.૨૭, ૩૧, ૪૨માં ‘‘આશ્રિત’’ અને ઉત્તરાધ્યયન ૧૨ માં ‘‘નિશ્ચિત’’ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પૃથ્વી, પાણી, વગેરે પદાર્થોમાં જીવો રહે છે, પણ તે જીવો પૃથ્વીકાય છે એવો અર્થ દૃષ્ટિ નથી. નિકાય (શરીર) શબ્દ માટે જુઓ. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ૩.૭.. યથાનિકાયં સર્વભૂતેષુ ગૃહમ્ (બધાં પ્રાણીઓના શરીરમાં અંદર રહેલું), અહીં નિકાય = શરીર (શાંકરભાષ્ય); વધુ માહિતી માટે જુઓ- હાઉશિલ્ટ, પૃ. ૧૭.
૮. ક્રીએસમસની યથાર્થ સંજ્ઞા ગુજરાતીમાં નહીં મળતાં અહીં અંગ્રેજી શબ્દ પ્રયોગ કર્યાં છે. ક્રીએસમસ એટલે સમાનાર્થ શબ્દ યોજનાવાળાં બે સમાંતર વાક્યોમાંથી બીજાનાં શબ્દોની કાંઈક ઊલટી યોજના. ટૂંકમાં, બે વાક્યોમાં અન્યોન્યના શબ્દોની ઊલટસૂલટ ચોકડી (x) જેવી ગોઠવણી; દા.ત. વૈદિક સાહિત્યમાં - શ્યામાચ્છબલં પ્રપદ્યે શબ્લાચ્છ્યામં પ્રપદ્યે (છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૮.૧૩.૧). અસ્તીતિ ચેન્નાસ્તિ તદા નાસ્તિ ચેદસ્તિ... અને અન્ત વેદિ બહિ સત્યમન્તાભાવે બહિન ચ (તેજોબિંદુ ઉપનિષદ ૫.૨૬, ૩૭).... શશ્વ પરિજ્ઞામાં... એત્ય સત્યં સમારંભમાણસ્સ ઇચ્ચેતે આરંભા અપરિણાતા ભવંતિ । એત્ય સત્યં અસમારંભમાણસ્સ ઇચ્ચેતે આરંભા પરિણાતા ભવંતિ (૨.૧૬, કુલ છ વાર પુનરાવર્તન માટે જુઓ ઉપર), જે લોગં અભ્યાહ્વચ્ચતિ સે અત્તાળં અભ્યાહ્વચ્ચતિ જે અત્તાળં અભ્યાહ્વચ્ચતિ સે લોગં અભ્યાહ્વચ્ચતિ (૩.૨૨, ૪.૩૨), જે દીહલોગસ્સ ચ્ચેત્તળ્ણે સે અસત્યસ્સ ચ્ચેત્તળ્ણે । જે અસત્યસ્સ ચ્ચેત્તળ્ણે સે દીહલોગસ્સ ચ્ચેત્તળ્ણે (૪.૩૨), જે અજ્જત્ત્યં જાગતિ સે બહિયા જાગતિ । જે બહિયા જાગતિ સે અજ્જત્ત્યં જાગતિ (૭.૫૬), વગેરે. આવી ઊલટાસૂલટી શબ્દ રચનાવાળા ક્રીએસમસ સાથે વૈતાલીય છંદરચના (જુઓ વૈતાલીય અધ્યયન, સૂત્રકૃતાંગ I.૨.૧) અને કંઈક અન્યોન્ય-અલંકાર ની પણ તુલના કરી શકાય, સરખાવો- શશિનાં ચ અહીં શસ્ત્રપરિજ્ઞા સૂત્ર ૩.૨૦ અને આચાર II.૧.૨.૩.૪૪૩ સરખાં છે (શૂબ્રીંગ. વોમ. પૃ. ૬૯, ટિ. ૧)

૯. ભાવાર્થ: પાંચ (ઈંદ્રિયોના) પ્રવાહનાં જળવાળા... પાંચ પ્રકારના આવર્તવાળા અને પાંચ દુઃખરૂપી પૂરપ્રવાહના વેગવાળા... પાંચ (દુઃખોના) બંધનો (નદી/સ્રોત) અમે જાણીએ છીએ (૧.૫.૬); એ બ્રહ્મ (સંસાર) ચક્રમાં જીવ (હંસ) અટવાયા કરે છે (૧.૬), વિદ્વાન સર્વે પ્રવાહો તરી જાય (૨.૮), ગુણોથી સંકળાયેલાં કર્મો શરૂ કરીને...(કર્મ-આરંભ- સરખાવો- કર્મ-સમારંભ ! ૬.૪). વિસ્તૃત માહિતી માટે જુઓ હાઉશિલ્ટ પૃ.૫-૭, ૧૨, ૨૮૨, હુમ.પૃ.૩૯૮ સરખાવો: પતંજલિના યોગસૂત્ર (૨.૧૫) પર વ્યાસભાષ્યમાં- દુઃખસ્રોતસા વ્યૂહમાનમ્... ‘‘દુઃખોના પ્રવાહથી દૂર ઘસડાઈ જતા...’’. તથા છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૪.૧૫.૬-... ઇમં માનવમાવર્તં નાવર્તન્તે નાવર્તન્તે. (તેઓ) આ માનવ-આવર્તમાં પાછા આવતા નથી, પાછા આવતા નથી. આવર્ત એટલે પાછા આવવું, પુનર્જન્મ...નારદપરિવ્રાજક ઉપનિષદ ૯.૪-૫. સ્રોત ઉપરથી જૈન દર્શનમાં આસ્રવ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે.
૧૦. બ્રાહ્મણ પરંપરાનાં અને આચાર બ્રહ્મચર્યમાં સમાંતર ચાલી આવતા આવા આદર્શની પાછળ બે મુદ્દા સ્પષ્ટ તરી આવે છે, રહસ્યમય (mystic) આત્મતત્ત્વ અને તેના જ્ઞાનથી જ્ઞાનીની રહસ્યમય ઉચ્ચ સ્થિતિ. પરાક્રાષ્ટા. એવી સ્થિતિની અહીં પ્રશંસામાત્ર કરવામાં આવી છે કે તે જ્ઞાની બંધ અને મોક્ષથી, પાપ અને પુણ્યથી કે લૌકિક નીતિનિયમોથી તદ્દન પર છે. આવાં વિધાનોને અહીં શબ્દશઃ કે યથાર્થ ઘટાવવાનાં હોતાં નથી. આવી પ્રાચીન જૈન વિચારધારાનો ઉત્તરકાલીન આગમગ્રંથોમાં ફેરફાર થયો, દા.ત. સૂત્રકૃતાંગ I.૧.૧. ૨૭-૨૮.
૧૧. આવા પ્રયોગો માટે જુઓ વાકેરનેગલ II. ૧. § ૧૨-ડી, વ્હીટનીનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ § ૧૩.૧૬ સરખાવો= આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર ૨.૨૬.૨૦; કઠ ઉપનિષદ ૫.૪; લૂડો રોશર. Jai 22. 1972, પૃ.૧૧.
૧૨. સરખાવો- પ્રધાન-ક્ષેત્રજ્ઞ-પતિર્ગુણેષઃ (શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ૬.૧૬); ઉપરાંત મૈત્રાયણિ ઉપનિષદ ૨.૫. અને ગીતા-અધ્યાય ૧૩; ક્ષેત્રજ્ઞ-ક્ષેત્રવિદના વિશદ વર્ણન માટે જુઓ સર્વસાર ઉપનિષદ ૧.૮; અને આવી પરિભાષા માટે જુઓ વિલ્હેલ્મ રાઉ- Staat and Gesellschaft in alten indien (પ્રાચીન ભારતમાં રાજ્ય અને સમાજ), વીસબાડન ૧૯૫૭, પૃ.૫૨. ક્ષેત્રજ્ઞ શબ્દ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં પારિભાષિક શબ્દ રહ્યો છે.
૧૩. આચાર-ચૂંચિ (પૃ.૧૪૩) અને તેને અનુસરીને શીલાંક (આચાર-પૃ. ૧૨૪-૧૨૫) અહીં નિકાય નો અર્થ ‘‘નિકાચ્ય = વ્યવસ્થાપ્ય’’ કરે છે તે યથાર્થ નથી. સૂત્ર ૪.૨.૧૩૯ને આચાર ૨.૩.૭૮ સાથે સરખાવી શકાય. વળી, આ સૂત્રમાંથી (૪.૨.૧૩૯) ‘‘સર્જેસિ...તિ વૈમિ’’ સુધીની પંક્તિ આચાર ૧.૬.૪૮માં પ્રક્ષિન્ત થઈ છે (જુઓ ઉપર § ૧.૧.૨). અહીં, સમ્યક્ત્વમાં અને સૂત્રકૃતાંગમાં (I.૧. ‘‘સમય’’ અધ્યયનના) વિચારો સમાંતર જતા લાગે છે. સમય શબ્દ ‘‘કાળનું એક સુક્ષ્મતમ પરિમાણ (ક્ષણ?)’’, ઉપરાંત ‘‘પ્રસંગ’’, ‘‘યોગ્ય પળ’’ વ. અર્થમાં પણ વપરાય છે (જુઓ આલ્સદોર્ફ-દુમપતત્ય-ઉત્તરાધ્યયન ૧૦; KI.Sch. પૃ. ૨૨૮).
૧૪. દા.ત. મુનિ, અનગાર - ૨.૨.૭૧; વિરાગ-૩.૩.૧૨૩, પરિવ્રાજ - ૨.૫.૮૮, ૩.૩.૧૨૪, ૫.૫.૧૬૬, ૫.૬.૧૭૩; બ્રહ્મચર્યા- ૪.૪.૧૪૩, ૫.૨.૧૫૫; તથા સરખાવો- ૨.૩.૭૮, ૨.૬.૯૭, ૨.૬.૧૦૧, ઈત્યાદિ.
૧૫. આ વાક્યમાં આવતા હૃત્ત્વં શબ્દના બીજા ચાર સમાનાર્થ શબ્દોની (જુઓ ઉપર § ૧.૪ માં ‘‘શબ્દાંબરો’’- Cliche) યોજના કરી બીજાં ચાર વાક્યોનો વિસ્તારમાત્ર કર્યો છે. તે બધાંનો અર્થ ઉપર જણાવ્યા મુજબ જ થાય છે. વળી, તમ્હા...ઘાયર, પછી આવતા વાક્યનો (અણુસંવેયળં અપ્પાળેળં જં હૃત્ત્વં તિ નાષિપત્થર- સંસ્કૃતમાં - ‘‘અનુસંવેદનમ્-આત્માના યત્ હન્તવ્યમ્’ ઇતિ ન-અષિપ્રાથયેત્’ - આત્માએ જેમ કે ‘હણવું જોઈએ’ એવું અનુસંવેદન - ફળસ્વરૂપ જ્ઞાન? - ન ઈચ્છવું - ?) અર્થ કરવો મુશ્કેલ છે. આવાં બધાં વાક્યોના પાઠ આગમોની વાચનાઓમાં બદલાઈ ગયા લાગે છે...આવા અર્થમાં જુઓ દશવૈકલિક ૬.૧૦ (ન હળે નો વ ઘાયર), સુત્તનિપાત ૭૦૫ (ન હનેવ્ય ન ઘાતયે, શૂબ્રીંગ-આચાર પૃ.૭૮ પંરથી), ધમ્મપદ ૧૨૮/૨૦૩ (નૈવ હંચ્યે ન ઘાતયે), ઉદ્દાનવર્ગ ૫.૧૯ (નૈવ હન્યાત્ર ઘાતયેત્), મહાવસ્તુ ૩.૩૮૭.૧૩ (નૈવ હિંસે ન ઘાતયે).
૧૬. જુઓ હાકર KI.Sch.Topos and Chresis
- ઓજસુ = વીર્ય, તેજ - આચાર ૬.૫.૧૯૬ (જુઓ શીલાંક-આચાર પૃ.૧૭૧). સૂત્રકૃતાંગ I. ૪.૧.૧૧, ૪.૨.૧, ૧૪.૨૧ માં ઓર શબ્દપ્રયોગ થયો છે. તેમાં સૂત્રકૃતાંગ-ચૂંચિએ ઓજસુ નો અર્થ ‘‘રાગદ્વેષ રહિત’’ કે ‘‘એકલો, પણ કુટુંબને વશવર્તી’’ (પૃ.૧૩૪) કર્યો છે (જુઓ યાકોબી. ૪૫ પૃ.૫૨ તથા આલ્સદોર્ફ-ઈતિયરિત પૃ.૨૦૭-૧૧-સી અને પૃ.૨૧૧-૧એ, અને બોલ્હે-ન. પૃ.૧૫૧).
- (ગણિતની પરિભાષામાં વિષમરાશિ માટે ઓજસ શબ્દપ્રયોગ થાય છે.) લોકસારના આ સૂત્રમાં (૫.૬.૧૭૬) ઓર સાથે અપ્રતિષ્ઠાન શબ્દ જોડાયો છે તેનો અર્થ: નિરાલંબન - પ્રતિષ્ઠાનથી પર કે પ્રતિષ્ઠાન રહિત થાય. કારણ કે અહીં આત્મતત્ત્વનું પ્રકરણ છે. (જૈન દર્શન મુજબના વિચરચના-વિધાનમાં અપ્રતિષ્ઠાન નામનું એક નરક છે, પણ તે અહીં માન્ય નથી.). આચાર-બ્રહ્મચર્યમાં ક્ષેત્રજ્ઞ શબ્દ સાથે નકારાર્થક છટ્ટી વિભક્તિ એકવચનવાળા શબ્દોના પ્રયોગ થયા છે, તે વિશેષ નોંધપાત્ર છે. અહીં આ સૂત્રમાં અપ્રતિષ્ઠાન એટલે નિરાલંબન (સરખાવો આચાર II. ૧૬.૮૦૪ સે હૂ નિરાલંબનમ્પ્હિઓ... તે નિરાલંબન, પ્રતિષ્ઠાથી પર છે !). ઓજસુ અને તેજના સંદર્ભમાં સરખાવો - તેજ - નિસર્ગ અને તપ-તેજ, સમુદ્ધાત, વ. (શૂબ્રીંગ §§ ૮૯, ૧૮૧).
૧૭. ઉપનિષદોમાં સંજ્ઞા અને મુક્ત જીવાત્માના વિવરણ માટે જુઓ યાકોબી KI.Sch. પૃ.૭૭૧ અને હાનેકેલ. પૃ.૧૦૫-૧૦૯ ઈત્યાદિ.
૧૮. મહાનિશીથસૂત્ર (Abh. J. Königl. Preuss. Akad. d. Wiss...1918), દશવૈકલિક (અમદાવાદ-૧૯૩૨), Studien zum Mahānīśītha (મહાનિશીથનું અધ્યયન) ૬-૮; હામનીસાથે; ANIS 1951, ૧-૫; દલ્યુ સાથે. ANIS ૧૯૬૩; આચારદશા, વ્યવહાર, નિશીથ; મેડમ ક'યા

સાથે, ANIS 1966. જુઓ પિંડેસાલા-, આડેલહાઈડ મેટ્રે Ak. Wiss. Lit. Mainz 1973...દા.ત. જુગમાયાણ પેહાણ...દશશ્વતરકંપ ૬.૧૫૦ =...ચરેત...યુગમાત્રાવલોકી “પૂંસરીના અંતર જેટલે દૂર જોઈને વિહાર કરવો...શાખ્યાયનીય ઉપનિષદ ૧૮. વિસ્તાર માટે જુઓ ભદ્ર. ૧૯૭૮ પૃ.૭૬-૭૯.

૧૯. વિસ્તાર માટે જુઓ રિશાર્ડ હાઉશિલ્ટ: Metrische Stücke in der Chāndogya Upaniṣad (છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં છંદબદ્ધ પદ્યપંક્તિઓ)- Die sprache... વીલબાડન ૧૯૬૧, પૃ. ૩૨-૬૩..

૨૦. જુઓ. કઠ ઉપનિષદ ૧.૨.૧૭; પ્રશ્ન ઉપનિષદ ૫.૫.; મુંક ઉપનિષદ ૧.૨.૬, ૨.૨.૬; છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૪.૧૫.૬ = બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૬.૨.૧૫; છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૮.૪.૩; ૮.૫.૪; ૮.૧૨.૬; બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૩.૬.૧, ૪.૩.૩૨-૩૩, ૪.૪.૨૩.

ઔપનિષદ અને પ્રાચીન પાલિ કે બૌદ્ધ દર્શનમાં આવતા બ્રહ્મલોકના ઉલ્લેખો માટેના હોર્શના વિચારો માટે જુઓ પૃ. ૪૬૮-૪૬૯.

૨૧. સમ્રાટ અશોક (બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ૨૧૮ વર્ષે રાજ્યાભિષેક; ઈ.સ. પૂર્વે ૩-૨ સદી) ઉપર પણ આવા લોકધર્મ કે લોકવિચારની અસર થઈ હતી. મૌલિકધર્મપદો પણ બૌદ્ધમતની અસર રહિત છે. આના વિસ્તાર માટે જુઓ - આલ્સદોર્ફ: The Ākhyāna Theory Reconsidered, JOI. 13, 1963-1964, પૃ. ૧૯૫-૨૦૭ ખાસ પૃ. ૨૦૨-૨૦૩; Bemerkungen zum Vessantara Jātaka (વેસ્સંતર જાતક પર ટિપ્પણ), ૧૯૫૭, KI.Sch. પૃ. ૨૭૦-૩૩૯, ખાસ પૃ. ૩૩૮-૩૩૯, Zu den Asoka-Inschriften (અશોકના શિલાલેખો વિષે). ૧૯૫૯-૧૯૬૦, KI.Sch. પૃ. ૪૫૫-૪૬૩, ૯.૯૦.

મહાવીરની (જન્મ-કુંડપુરમાં) અને બુદ્ધની (જન્મ કપિલ વસ્તુમાં) સમય મર્યાદા (મૌર્યવંશના પ્રારંભમાં) ઈ.સ. પૂર્વે ૪થી સદીની આસપાસ, જુઓ હાઈન્ડ બેશર્ટ - Die Datierung des Buddha... (બુદ્ધની સમય નિર્ણય), Saeculum 39.1; 1988, Die Lebenszeit des Buddha... (બુદ્ધનો જીવનસમય), ગ્યોટીંગન ૧૯૮૬, પૃ. ૧૨૧-૧૮૪.

૨૨. ઈ.સ. પૂર્વે આશરે બીજી સદીમાં મગધમાં જૈનદર્શનની પહેલી વાચના થઈ તે વખતે આચાર, સૂત્રકૃતાંગ, દશવૈકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયન, મૌલિક સ્વરૂપથી સુધારાવધારા સાથે કંઈક વૃદ્ધિ પામી ચૂક્યાં હતાં તેને શૂભીંગ “પ્રાચીન આગમ” (Senior Canons) કહે છે. તેમને સમયની દૃષ્ટિએ કંઈક આ રીતે ક્રમમાં મૂકી શકાય - આચાર I, આચાર II, સૂત્રકૃતાંગ I, દશવૈકાલિક અને ઉત્તરાધ્યયન. આ સમયે તેમના અધ્યયનોમાં વિભાગો અને નામો પણ અપાઈ ચૂક્યાં હતાં. ઈ.સની છઠ્ઠી સદીમાં - એટલે કે મહાવીરના નિર્વાણને લગભગ એક હજાર વર્ષ વીત્યા પછી, ગુજરાતના વલભીમાં છેલ્લી વાચના થઈ, તે વખતે જૈન આગમો અનેક સુધારાવધારા સાથે કદમાં અને સંખ્યામાં વૃદ્ધિ પામી ચૂક્યાં હતાં; અને તે રીતે તેમનું સંકલન થયું. મહાવીરના જીવનકાળ દરમિયાન તો ફક્ત સામયિક (પહેલું “આવશ્યક”),— આચાર-બ્રહ્મચર્ય-માં શસ્ત્રપરિણા, ભિક્ષુઓના કેટલાક નિયમો, વગેરે જ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હશે.

૨૩. જુઓ બોલ્લે I. પૃ. ૫૭, થીમે KI.Sch. પૃ. ૭૯૦, સૂત્રકૃતાંગ I. ૯. ૧ ઉપર ચૂંછિ પૃ. ૨૧૭, અને તે પર ચાકોબી-૪૫ ની નોંધ. મહાવીરનું કુળનામ જ્ઞાત ગોત્રનામ કાશ્યપ, મૂળનામ વર્ધમાન અને જૈન પરંપરાનું નામ મહાવીર, એ નામો આ ક્રમે ઉત્તરોત્તર વપરાતાં ગયાં, સરખાવો માલવણીઆનો આ સંબંધમાં લેખ.

મેટ્રે. The Synchronism of the Buddha and the Jina Mahāvīra and the Problem of Chronology in Early Jainism (Symposien...) ગ્યોટીંગન ૧૯૯૧, પૃ. ૧૩૨-૧૩૭.

૨૪. જુઓ એફ એડજર્ટનના The Beginnings of Indian Philosophy (૧૯૬૫) પરની પાઉલ હાકરની સમીક્ષા (IIj. ૧૧, ૧૯૬૮, પૃ. ૩૮-૪૦); ઋત આત્મતત્ત્વના અર્થમાં વપરાતું, સરખાવો - આચાર ૪.૪.૧૪૬ પર શીલાંક પણ સત્યને ઋત કહે છે (પૃ. ૧૩૦) ! વળી જુઓ દશવૈકાલિક ૯.૩.૧૩ :... જિહંદિણ સચ્ચરણ, સ પુજ્જો...

૨૫. આચાર બ્રહ્મચર્યમાંથી ઉપર નિર્દેશોલા ઉલ્લેખોમાં વેયવી શબ્દ પર ચૂંછિ અને શીલાંક:-

- (૧) આચાર ૩.૧.૧૦૭ ઉપર ચૂંછિ (પૃ. ૧૦૬) - વેતિજ્ઞહ જેણ સો વેદો, તં વેદયતીતિ વેદવી (જેનાથી જ્ઞાન થાય છે તે વેદ, જે તેનું જ્ઞાન આપે છે તે વેદવિદ = તીર્થંકર કે ગણધર). શીલાંક (પૃ. ૧૦૩) વેદ્યતે જીવાદિસ્વરૂપમ્-અનેનેતિ વેદ:- આચારદ્યાગમઃ, તં વેતીતિ વેદવિત્...
- (૨) આચાર ૪.૪.૧૪૫ ઉપર ચૂંછિ (પૃ. ૧૫૨) - વેદેહ જેણ સો વેદો - સુત્તં, વેદં વિદતિ, વેદવી - (જેનાથી જણાવે છે તે વેદ - સૂત્ર, વેદ (=સૂત્ર) જે જણાવે છે તે વેદવિદ = સૂત્રવિદ). શીલાંક (પૃ. ૧૩૦) વેદ--આગમસ્તં વેતીતિ વેદવિત્ - સર્વજ્ઞોપદેશવર્તીત્યર્થઃ
- (૩) આચાર ૫.૪.૧૬૩ ઉપર ચૂંછિ (પૃ. ૧૮૫) - ડુવાલસંગે વા પ્રવચતે વેદો, તં જે વેદયતિ સ વેયતી (વેદ એટલે બાર અંગો કે પ્રવચન, તે જે જણાવે છે તે વેદવિદ = તીર્થંકર, ગણધર). શીલાંક (પૃ. ૧૪૫) વેદવિત્-તીર્થંકરો...વા આગમવિદ્ ગણધર, ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ વા.
- (૪) ...આહ્મકે વિમણ કિટ્ટે વેદવી - આચાર ૬.૫.૧૯૬ (... વેદવિદ કહે, વિશ્લેષણ કરે, વખાણ) ઉપર ચૂંછિ (પૃ. ૨૩૭) - વેતિજ્ઞહ અણેણ વેદો, વેરેતિ તિ વેદો, જીવાદિપદ્યે વેદાપયતીતિ વેયવી (જેનાથી જ્ઞાન થાય તે વેદ, જે જણાવે છે તે વેદ, જીવાદિ પદાર્થોનું જે જ્ઞાન આપે છે તે વેદવિદ = તીર્થંકર, ગણધર, ઈ.) શીલાંક (પૃ. ૧૭૧) વેદવિદ - આગમવિદ્-ઇતિ.

આચાર-નિર્યુક્તિ ૧૧માં (પૃ.૪) “બ્રહ્મચર્યનાં નવ અધ્યયનોવાળો વેદ” જેવા શબ્દોથી વેદની પ્રતિષ્ઠા જેટલી આચારાંગની પ્રતિષ્ઠા જણાવી છે. (આચાર-નિર્યુક્તિ ૧૧ પ્રક્ષિપ્ત ગાથા છે. મૂળે તે નિશીથ ભાષ્ય ગાથા.૧ છે, અહીં આચારમાં તેનું પુનરાવર્તન થયું છે. જુઓ શૂબ્રીંગ છેદસૂત્ર પૃ.૯૨, પાદરી નં.૧૮ ઉપર અને ભદ્ર ૧૯૯૭-૯૮ પૃ.૧૦૧).

આચારાંગમાં આવતા વેદવિદ શબ્દના સંદર્ભમાં પં. માલવણીઆના કેટલાંક વિધાનોની સંક્ષિપ્ત સમીક્ષા અહીં અનિવાર્ય થઈ પડે છે, જેમ કે: “...commentaries such as Niryukti and Cūṛṇi betray fascination for the Vedas,...But the Ācārāṅga Cūṛṇi (p. 185)...says that the twelve angas are the Veda. This shows the prestige of the Veda amongst the public in those days. This is why the Jains were ready to call their canonical literature “Veda”- (Beginnings of Jaina Philosophy in the Ācārāṅga નામે પં. દલસુખ માલવણીઆનો લેખ, પૃ.૧૫૧ જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) પં. માલવણીઆ અહીં જણાવે છે કે જૈન ટીકાકારોને - નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ - વ.ને વેદ પ્રત્યે અહોભાવ હતો-વેદની પ્રતિષ્ઠાથી તેઓ આકર્ષાયા હતા. પરંતુ, ઉપર્યુક્ત આચાર-ચૂર્ણિના અધ્યયન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જો તે ટીકાકારોને - ચૂર્ણિ કે શીલાંકને-વેદ પ્રત્યે સાચેસાચ અહોભાવ હોત કે તેઓ વેદની પ્રતિષ્ઠાથી આકર્ષાયા હોત તો તેઓ વેદ કે વેદવિદ જેવા શબ્દોનો સાંપ્રદાયિક અર્થ ઘટાવવા કોશિશ ન કરત. તેઓએ વેદ કે વેદવિદ શબ્દો પરંપરાગત અર્થ (જુઓ ઉપર ક) તો માન્ય રાખ્યો જ નથી ! પ. માલવણીઆએ તે લેખમાં આગળ જતાં વળી બીજું એક મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે કે આચારાંગમાં (ઉપર નિર્દેશોમાં પાંચ સ્થાનોમાં) તો જૈન ધર્મના પ્રણેતાને પણ વેદવિદ કહ્યો છે (સરખાવો “Not only this, the leader of the Jaina: is designated as vedavī ... પૃ.૧૫૧). પરંતુ ઉપર નિર્દેશોમાં પાંચેય અવતરણોમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પં. માલવણીઆ આચારાંગનું સ્વતંત્ર પરીક્ષણ કર્યા વિના ફક્ત ચૂર્ણિને (કે શીલાંકને) જ અનુસરીને આવું મંતવ્ય દર્શાવે છે, જે તદ્દન ભૂલભરેલું છે. આચાર બ્રહ્મચર્યમાં તો વેદવિદ શબ્દ બ્રહ્મવિદ, આત્મવિદ, કે ધર્મવિદની જેમ સામાન્ય અર્થમાં વપરાયો છે. સાચે-સાચ તો ચૂર્ણિએ અને શીલાંકે જ સૌ પ્રથમ વેદ શબ્દનો અર્થ બદલી કાઢીને વેદવિદ શબ્દનો અર્થ તીર્થંકર કે મહાવીર સાથે જોડવા પ્રયાસ કર્યો છે ! વળી. જૈનોનાં છ આવશ્યક સૂત્રોના આધારે વિક્ષેપાં નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્ર જેવા ઉત્તરકાલીન (ઈ.સ. આશરે ૫મી કે ૬મી સદી) આગમોમાં ચાર વેદને ત્રિથ્યાશ્રુત (નંદી ૭૨) કે લૌકિકશ્રુત (અનુયોગદ્વાર ૪૯) તરીકે ગણાવી તેમની અવગણના કરી છે અને સમગ્ર જૈન આગમોને સમ્યગ્-શ્રુત કે લોકોત્તરશ્રુત (નંદી ૭૧) ગણાવી તેમની પ્રશંસા કરી છે. જૈન સાંપ્રદાયિક ભાવનાની આવી સ્પષ્ટ પરિસ્થિતિની સાથે “જૈનો પોતાના આગમ સાહિત્યને વેદ તરીકે બીરદાવવા આતુર હતા” એવી મતલબનું પં. માલવણીઆનું વિધાન વિસંવાદ સરખાવે છે (જુઓ ઉપર... the Jains were ready...Veda)! પં. માલવણીઆનાં આવાં વિધાનો અસ્પષ્ટ અને ભ્રમજનક છે.

૨૬. દા.ત. યસ્તુ સર્વાંગિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપચર્યતિ...તતો ન વિ જુગપ્સતે (ઈશ ઉપનિષદ ૬ = બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૪.૪.૨૩ = કઠ ઉપનિષદ ૪.૫, જુઓ ઉપર § ૧.૩) સરખાવો સુત્તનિપાત ૩૦.૨૩ યો અત્તનાત્તાનં નાનુપસસતિ...યો વા ઇતામેવં વેદાપહૃત્ય પાપ્માનમન્તે સ્વર્ગે લોકે જ્યેયે પ્રતિતિષ્ઠતિ... (કેન ઉપનિષદ ૪.૩૪. જે આ પ્રતિષ્ઠા આ પ્રમાણે જાણે છે તે પાપ દૂર કરી અંતે ઉત્તમ સ્વર્ગ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે) ...તમાત્મસ્થં યેડનુપચર્યતિ ધીર તેષાં શાન્તિ: શાશ્વતી નેતરેષામ્ (કઠ ઉપનિષદ ૨.૫.૧૩ - જે ધીર પુરુષ પોતામાં રહેલા તેને જુએ છે તેમને શાશ્વત શાંતિ છે, અન્ય કોઈને નહીં) ...ય:...પરં પુરુષમભિધ્યાયતી...સ પાપ્મના વિનિર્મુક:...પરવર્ત:..પુરુષમીક્ષતે (પ્રશ્ન ઉપનિષદ ૫.૫ - જે પરમ પુરુષનું ધ્યાન ધરે છે તે પાપથી મુક્ત થયેલો, પરથી પણ પર એવા પુરુષને જુએ છે) ...ક્ષીયન્તે चास्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परवरे (મુંડક ઉપનિષદ ૨.૨.૮ - “પર અને અવરમાં-ઉચ્ચ, નીચ, સર્વત્ર રહેલા તેને જોતાં એનાં કર્મો નાશ પામે છે)...પૂતં હ વાવ ન તપતિ કિમહં સાધુ નાકરવમ્, કિમહં પાપમકરત્વમિતિ(તેતિરીચ ઉપનિષદ ૨.૮. = બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૪.૪.૨૨

“મેં કેમ સાડું કામ ન કર્યું? મેં કેમ પાપકર્મ કર્યું?” એમ એને તાપ-દુ:ખ થતું નથી...??) ...एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते (છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૪.૧૪.૩ - એમ જાણનારને પાપ કર્મ લાગતું નથી) ...उपरतस्तितिक्षु:...सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं तरति (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૪.૪.૨૩ - તે ઉપરત અને તિતિક્ષુ સર્વ આત્મા જુએ છે. એને પાપ તરી જતું નથી, તે પોતે બધાં પાપ તરી જાય છે).

૨૭. પી. ટેરેસ્કી (Sanskrit-ā-mred- “to repeat”. JAOS 73, 1953, P. 80) મુજબ પ્રાચીન ધાતુ ત્વ, ભૂ, ક્ષ- ત્વણ; તેના સ્થાને ત્વ કે વ્રુત્, તેમાંથી પ્રાકૃતમાં ત્વૃ થયું હોય. તે ઉપરથી આગળ નામધાતુ તરીકે પ્રાકૃતમાં ત્વૃતિ જેવો પ્રયોગ થયો. જ્યારે ત્વ ધાતુમાંથી સંસ્કૃતમાં ત્વૃતિ જેવો પ્રયોગ પાણિનિના સમયથી શરૂ થયો. (જુઓ બોલ્લે I પૃ.૫૪. ટિ.૮). શકુનિ શબ્દ માટે જુઓ બોલ્લે II. પૃ.૩૯.

૨૮. અહીંની જેમ બીજે પણ પાપ-કર્મ વ.થી મુક્ત થવા સાપની કાંચળીનું દષ્ટાંત આપ્યું છે: જેમ કે આચાર II. ૧૬. ૮૦૧ (ગાથા ૧૪૩: તથા ધુજંગમે જુગપ્તયં જહા ચપ વિમુચ્ચઈ સે દુહસેજ્જ માહણે), ઉત્તરાધ્યયન ૧૪.૩૪ (જહા ય...ધુયંગો નિમ્મોયણિ હિચ્ચ પલેઈ મુતો) તથા ૧૯.૮૬ (મમતં છિંદઈ તાહે મહાનામો જ કંચુયં).

૨૯. ઉપરાંત જુઓ મહાભારત પ.૩૨.૧૪; પ.૪૦.૨; ૧૩.૬૧.૬૬; મનુસ્મૃતિ ૧૧.૨૨૭; સુત્તનિપાત ૧.૧૭. અહીં સર્વત્ર પાપ-ઈત્યાદિ દૂર કરવા સાપ-કાંચળીનું દષ્ટાંત આપ્યું છે. (બોલ્લે II પૃ.૪૬, ટિ.૩ ના આધારે), તથા બોલ્લે ૧૯૯૦ પૃ.૩૭-૩૮...જૈમિનીય બ્રાહ્મણ ૨.૧૩૪- યથા મુંજાદિષીકા વિવૃહેત્ = મુંજમ્હા ઇસીકાં પવાહેય્ય... દીધનિકાય II. ૭૭ (દીટર શ્લીંગલોફ Saeculum 36.4 (1985), ટિ.૪૮ ઉપરથી).

૩૦. સૂત્રકૃતાંગ I ની આ ૧૯-૧૮ ગાથાઓની ૫૬ પંક્તિઓનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા તેના અનુવાદમાં ઠેરઠેર કૌંસમાં કેટલાયે શબ્દોની પૂર્તિ કરવી પડે છે (જુઓ શૂબ્રીંગ.વો.મ. પુ.૧૫૨). આ ગાથાઓની ૫૬ પંક્તિઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે. ૧૭મી ગાથાની બીજી પંક્તિમાં વિષ્ણવંતિ ની જગાએ વિષ્ણવંતિ નો પાઠ હોવો જોઈએ, અને 18૯ પદના સ્થાને 17૯ અને 17૯ ના સ્થાને 18૦ નો ફેરફાર કરવાથી અર્થ સુગમ થઈ પડે છે અને તેવો ક્રમ આ ગાથાઓમાં સુસંબદ્ધ પણ લાગે છે.

૩૧. (સૂત્રકૃતાંગ I. ૧૧.૧૩) જે કેઈ જગઈ જગા યત્ કિં ચ જગત્યાં જગત્ (ઈશ ઉપનિષદ ૧). જગઈ સાતમી વિભક્તિ જગતિ અથવા જગત્યામ (જુઓ પિશેલ § ૩૮૬), સરખાવો - જમિણં જગતી...જગા (સૂત્રકૃતાંગ I. ૨.૧.૪). જગા = પ્રાણીઓ (શીલાંક પૃ.૩૭, ૧૦૭, ૧૩૭ અને શૂબ્રીંગ.વો.મ.પુ.૧૩૦, બોલ્લે II પૃ.૩૦). જગા શબ્દ ઈશ ઉપનિષદ ૧ ના જગત સાથે સરખાવી શકાય. જગત એટલે સ્વાભાવિક રીતે “જંગમ”; વૃક્ષ, વનસ્પતિ જેવાં “સ્થાવર”થી ભિન્ન. પરંતુ અહીં “જગત્” માં વૃક્ષ, વનસ્પતિ, ઈત્યાદિ પણ સમાઈ જાય છે. કારણ કે વૃક્ષ, વનસ્પતિઓ પણ જીવંત છે એમ ઉપનિષદો (દા.ત. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૬.૧૧.૧. અસ્યા...વૃક્ષસ્ય યો...અન્યા હન્યાજ્જીવન્ સ્વેત્... આ વૃક્ષના - મૂળમાં કે ક્યાંય - જે કોઈ છેદે તો તે જીવતું હોઈ શકે...) જણાવે છે. ધર્મસૂત્રોમાં (દા.ત. ગૌતમ ધર્મસૂત્ર ૩.૨૦) વૃક્ષ કે વનસ્પતિનાં પાન કે ડાળી તોડવાં નહિ તેમ જણાવ્યું છે. (વિસ્તારમાં જુઓ થીમે. ૧૯૬૫ પૃ.૮૯-૯૦; ઉંછ માટે શાંખાચન ગૃહ્યસૂત્ર ૪.૧૧.૧૩ અને પી.ટેરસ્કો. JAOS 1957, પૃ. ૧૯૩.)...પાલિ સાહિત્યમાં ગામધમ્મ શબ્દ મૈથુન સાથે સંકળાયેલો છે-જુઓ શૂબ્રીંગ આચાર પૃ.૭૭ અને બોલ્લે II પૃ.૬૬, સરખાવો: અત્યાનંદા ન સંતોષં ગ્રામ્યધર્મેણ ગચ્છતિ - સુશ્રુત સંહિતા, ઉત્તરતંત્ર, ૩૮.૧૫ - ગ્રામ્યધર્મ મૈથુન વનસ્પતિજીવ માટે જુઓ ઉપર § ૧.૧.૧....૬શવૈકાલિક ૧૦.૧૭માં અયંપિર = અ-જલ્પ - ઇર = મુંગો, બોલ્યા વગર.

૩૨. વળી જુઓ સૂત્રકૃતાંગ II 6.47 - અવ્વત્તરુવં પુરિસં મહંતં, સનાતણં અક્કચયમવ્વયં ચ, સવ્વેસુ ભૂતેસુ વિ સવ્વતો સે... સરખાવો - ચેતાશ્ચતર ઉપનિષદ - વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમ્...(૩.૮), તમાહુણ્યંપુરુષં મહાન્તમ્...(૩.૧૧), એકો દેવઃ સર્વભૂતેયુ ગુદ્ઃ...(૬.૧૧), અને ગીતા ૧૧.૧૮ - ત્વમવ્યયઃ...સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે.

૩૩. આલ્સદોર્ફે તેના વિદ્વાતાપૂર્ણ લેખોમાં ઉત્તરાધ્યયનનાં કેટલાંય કાવ્યોનાં સમીક્ષાપૂર્વક ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ કર્યાં છે. તે લેખોમાં ઉત્તરાધ્યયનનાં નીચે જણાવેલાં અધ્યયનો સમાઈ જાય છે. આલ્સદોર્ફ-આર્યામાં -અધ્યયનો ૨૪ (પૃ. ૧૬૦-૧૬૨), ૨૬ (પૃ. ૧૭૯-૨૦૦) ૨૮(પૃ. ૨૦૦-૨૦૯), ૩૦(પૃ. ૨૦૯-૨૧૪), ૩૩(પૃ. ૧૭૮-૧૭૯), ૩૬(પૃ. ૧૬૩-૧૭૬); અને ૧૯, ૨૦, ૩૪ (પૃ. ૧૫૮-૧૫૯-સંક્ષેપમાં નોંધ), ઉપરાંત આલ્સદોર્ફ- K1.Sch. માં અધ્યયનો ૯ (પૃ. ૨૧૫-૨૨૪), ૧૦ (પૃ. ૨૨૫-૨૩૦), ૧૨, ૨૫ (પૃ. ૨૪૩-૨૫૧), ૧૩ (પૃ. ૧૯૬-૧૯૨), ૧૫(પૃ. ૨૩૦-૨૪૩), ૨૨(પૃ. ૧૭૮-૧૮૫). શાર્ણગેન્ડીયરે પણ તેની ઉત્તરાધ્યયનની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૩૫ થી આગળ) ઉત્તરાધ્યયનનાં કેટલાંક પ્રકરણોની સમીક્ષા કરી છે. વાયકવર્ગને ઉત્તરાધ્યયનના તલસ્પર્શી સંશોધનાત્મક અભ્યાસ માટે આ સર્વ કાંઈ જોઈ લેવા વિનંતી છે. ઉપરાંત જુઓ કે.આર.નોર્મન: ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયનો ૮ (Mahāvīra and His Teachings, મુંબઈ પૃ.૯.૧૯), ૪ (પં. કૈલાશચંદ્ર અભિનંદનગ્રંથ, રીવા ૧૯૮૦, પૃ. ૫૬૪-૫૭૨), ૧૪ (પં. દલસુખ માલવણીઆ અભિનંદન ગ્રંથ ૧૯૮૬ ?), ૧ (Deleu Feli Vol- ટોકિયો ૧૯૮૩, પૃ. ૩૭૫-૩૮૪), મેડમ કેયા = ઉત્તરાધ્યયન ૫ (7th World Skt. Conf, 1987, પૃ. ૮૧-૮૫). ઉત્તરાધ્યયન ૧૧ (બોલ્લે IT.1988, પૃ. ૧૪૫-૧૬૨).

૩૪. આમ, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને જૈન ગ્રંથોમાંથી સમાંતર જતાં વિધાનો એકઠાં કરી શકાય, દા.ત. આવશ્યક નિર્યુક્તિ ૧૦૦ જહા રવરે ચંદનભારવાહી ભારસ્સ ધાગી ન હું ચંદનસ, એવં ચુ નાણી...ન હુ સોમ્ગહ્ણ યથા ચ્ચક્ષંદન ભારવાહી ભારસ્ય ચેતા ન તુ ચંદનસ્ય, એવં હિ શાસ્ત્રાણિ બહુન્યધીત્ય ચાર્થેષુ મૂઢઃ ચાવદવહન્તિ, સુશ્રુતસંહિતા ૪.૪, સરખાવો ઉત્તરાધ્યયન ૧૨.૧૫: તુભ્મેત્ય મો, ભારધરા ગિરણં અટ્ટં ન જાણેહ અહિજ્જ વેપ્ I...અને નિરુક્ત ૧.૧૮ ...અને અનુયોગદ્વાર ૨૭- ઇજ્જંજલિ - હોમ - જપ્ - ડુરુક્ક - ડુરુક્ક - નમોક્કાર...સરખાવો પાશુપતસૂત્ર ૧.૮ ...હુંડુંકાર- નમસ્કાર જપ્+ઉપહાર...

૩૫. સિંધુનદીના વિસ્તાર માટે “હિંદુસ્તાન” અને ત્યાંના લોકો માટે “હિંદુ” જેવા શબ્દો મૂળે ફારસી ભાષામાંથી પ્રચલિત થયા. તેવા શબ્દો સંસ્કૃત ભાષામાં તો લગભગ ૧૮મી સદી પછી પ્રવેશ પામ્યા. દા.ત. મેરુતંત્રના (લગભગ ૧૮મી સદી) ૨૩ મા પ્રકરણમાં “પારસ્ય” (પારસી/ફારસી), “ફિરંગ” (ફિરંગી/પોર્ટુગીઝ) અને “ઈરજ” (અંગ્રેજ; વળી જુઓ-“લંડજ”=લંડન શહેર) જેવી સત્તાઓ સાથે “હિંદુ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાંકળી લીધી છે,

૩૬. આ માટે જુઓ ઉપર પાટ્ટિ. નં.૨૫. વળી આની સાથે સાથે શસ્ત્રપરિજ્ઞાના યુસ્ત હિમાયતી અને પ્રચારક અનુયાયી વિદ્વાનો (બ્રાહ્મણો ?) વિરુદ્ધ પણ એક પ્રકારનો અણગમો વ્યક્ત થતો ગયો: (૧) ચેતાંબર પરંપરા જણાવે છે કે મહાવીરના નિર્વાણ પછી, ૧૨ વર્ષે (દિગંબર પરંપરા મુજબ ૨૦ વર્ષે) મહાવીરના પ્રથમ શિષ્ય ગૌતમનું નિર્વાણ થયું (જો કે મહાવીર-નિર્વાણ પછી ૨૦ વર્ષે મહાવીરના અન્ય શિષ્ય સુધર્માનું નિર્વાણ થયું છતાં ચેતાંબરો તો ગૌતમને નહીં, પણ સુધર્માને જૈન સંઘનો ઉપરી માને છે.) તેથી જૈન પરંપરા સુધર્માથી ચાલુ રહી. ડૃઢિયુસ્ત પરંપરાના (સ્થવિરકલ્પી ?) દિગંબરો એમ માને છે કે જૈન પરંપરા ગૌતમથી ચાલુ રહી ! બ્રાહ્મણકુળના ગૌતમ નિ:શંક મહાવીરની (શસ્ત્રપરિજ્ઞાની) વિચારધારાના યુસ્ત હિમાયતી (સ્થવિરકલ્પી ?) રહ્યા હશે. ચેતાંબરો (જિનકલ્પી ?) “સુધારાવાદી” (રિકોર્મિસ્ટ) રહ્યા હતા. (૨) જૈન ભિક્ષુસંઘમાં (ઈ.સ. પૂર્વ ૩જી સદી) ભદ્રબાહુ (સ્થવિરકલ્પી) અને સુલભદ્ર (જિનકલ્પી) વચ્ચે ચાલ્યા આવતા પરંપરાગત વિવાદોમાં ભાવિ ચેતાંબર-દિગંબર જેવા બે ભિન્ન મતોના સંકેત મળે છે.

(ચેતાંબરો સ્થૂલભદ્રની તરફેણમાં અને દિગંબરો ભદ્રબાહુની તરફેણમાં રહ્યા છે. વળી વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ભદ્રબાહુ મૌર્ય વંશના પ્રથમ ચંદ્રગુપ્તના સમકાલીન-કદાચ પક્ષધારી-હતા, સ્થૂલભદ્ર છેલ્લા નંદ રાજાના કોઈ એક ક્ષત્રિય (?) પ્રધાનના પુત્ર હતા. ચંદ્રગુપ્તે છેલ્લા નંદ રાજાને હરાવ્યો હતો). વિસ્તાર માટે જુઓ લોચમાનનું “યુબેરસિપ્સ”. પાનું ૨૬૮, અને શૂબ્રીંગ § ૨૬ (૩) બ્રાહ્મણકુળનાં દેવાનંદા અને ઋષભદેવ મહાવીરનાં માતાપિતા હતાં (ભગવતી ૯.૩૩), પણ ચેતાંબર જૈન પરંપરા મુજબ તીર્થંકરો ક્ષત્રિય કુટુંબમાં જ જન્મ લે છે, બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં નહીં. તેથી દેવોએ હરિ-નેગમેસિ દ્વારા મહાવીરનો ગર્ભ દેવાનંદાના ઉદરમાંથી લઈ ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલાના ઉદરમાં મુકાવ્યો (=ગર્ભાહરણ). આવા ગર્ભાહરણ અને હરિ-નેગમેસિના પ્રસંગોને દિગંબર પરંપરામાં કોઈ પણ સ્થાન આપ્યું નથી. મહાવીરે તો દેવાનંદાને પોતાની સગી મા તરીકે સ્વીકાર પણ ક્યો છે !...દિગંબર પરંપરા એમ માને છે કે સર્વે જૈન આગમો “લુપ્ત” થયા છે, અને હાલ મળી આવતા ચેતાંબર આગમો મૌલિક રહ્યા નથી.

સંદર્ભ-ગ્રંથ સૂચિ

નોંધ: ફક્ત મુખ્ય સંદર્ભ-ગ્રંથો જ આ સૂચિમાં આવરી લીધા છે. તેમની માહિતી પણ સંક્ષેપમાં સમાવી છે.

(૧) અંગ્રેજી સંકેત-સૂચિ:-

ABORI	: Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
ALB	: The Adyar Library Bulletin, Madras. (=“બ્રહ્મવિદ્યા”)
ANIS	: Alt- und Neu- Indische Studien...Seminar f.Kult. u.Geschichte Indiens. Uni. Hamburg.
ASS	: Ānandāśrama Sanskrit Series, Poona.
CD	: Chintaman Dikshit's edition.
IJ	: Indo-Iranian Journal, Holland.
IT	: Indologica Taurinensis, Torino (Italy).
JAOS	: Journal of the American Oriental Society, USA
JIP	: Journal of Indian Philosophy, Holland.
JOI	: Journal of the Oriental Institute, Baroda.
KL. Sch	: Kleine Schriften, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
MB	: Motilal Banarsidass, Delhi.
RKSS	: Śrī Rṣabhadevajī Keśarīmalaḥ Śvetāmbara Samstha, Ratlam.
SBE	: The Sacred Books of the East Series (ed. F. Max Müller, Oxford). Reprint: MB.
UP	: =Upaniṣads.
ZDMG	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Wiesbaden.
ZII	: Zeitschrift für Indologie and Iranistik, Reinbek (Germany).

(૨) મુખ્ય સંદર્ભ-ગ્રંથો : સંકેત સૂચિ

અનુયોગદ્વાર	: Nandi...and Anuogaddāra..., ed. muni Punyavijayaji, Pt. D. Malvaniya, Pt. A. M. Bhojak. Jaina Āgama Series I. Bombay, 1968.
આચાર	: Ācāra..., ed. muni Jambuvijayaji. Jaina Āgama Series 2.1. Bombay 1977. (Our references are from this Edition.)
આચાર-ચૂર્ણિ	: Ācāra-Cūrṇi, ed. RKSS 1941.
આચાર-નિર્ધુક્તિ	: જુઓ “શીલાંક”.
આચાર-શીલાંક	: જુઓ “શીલાંક”.
આપસ્તંબ-ધર્મસૂત્ર	: Āpastamba-Dharmasūtra, ed. G.Buhler. Bombay Sanskrit Series 44,50. Poona, 1932.
આપદેવ	: જુઓ “ચતુ:શતક”.
આલ્સદોર્ફ-આર્્યા	: L. Alsdorf: The Ārya Stanzas of the Uttarajjhāyā. Akad. Wiss. Lit. 2, 1966, pp. 153-220. Mainz.
આલ્સદોર્ફ-ઇતિપરિના	: L. Alsdorf: Ithiparinna. IJ 2,1958, pp.249-270. KL.Sch. 1974, pp. 193-214.

- આવસ્તદોર્ફ ૧૮૯૧ : L. Alsdorf: Beitrage zur Geschichte ...Vegetarismus ... in Indien. Akad. Wiss. Lit. Mainz, 1961.
- આવશ્યક-સૂત્રી : Āvaśyaka-Cūrṇi. Cūrṇi on mostly the Āvaśyaka-Niryukti. RKSS, 1928.
- આવશ્યક-નિર્યુક્તિ : Āvaśyaka-Niryukti with the Āvaśyaka-Sūtra and Haribhadra's comm. Agamodaya Samiti, Bombay, 1961-17.
- ઉત્તરાધ્યયન : The Uttarādhyayana-sūtra, ed. with notes, etc. J. Charpentier, Uppsala, 1922.
- ઉપ. : ઉપનિષદો. જુઓ: (૩) ઉપનિષદો = સંકેત-સૂચિ.
- ઉદાનવર્ગ : Udānavarga, ed. F. Bernhard, Vol.1, Goffingen, 1965
- ઋગ્વેદ : Rgveda, ed. Th. Aufrecht. Wiesbaden, 1955.
- ઐતરેય-બ્રાહ્મણ : Aitareya-Brahmaṇa, ed. ASS. 32, 1930-31.
- ઓર્ટલ : Jaiminiya-Up-Brahmaṇa, ed. with notes, etc. H. Oertel JAOS, 16., pp.79-260.
- ઔપપાતિક : Das Aupapātika Sūtra, with notes, etc. Ernst Leumann. Abhandl. Kund. Morgenl. 8.2, Leipzig 1883. Reprint 1966.
- ક'યા : C.Caillat: Ardhamāgadhī āya-daṇḍa., Bull.d'Et.Ind. 78, Paris 1989-90, pp.17-45.
- કુંદકુંદ : જુઓ "સમયસર", "પ્રવચનસાર"
- કોવેલ : Kauṣītaki-brāhmaṇa-Up...with notes, etc. E.B.Cowell. Bibli. Indi. Calcutta, 1861.
- ગીતા : The Bhagavadgītā, ...with notes, etc. R.C.Zaehner. The Clarendon Press, Oxford, 1972.
- ગૌતમ-ધર્મસૂત્ર : Gautama-Dharmasūtra, ed. U.C.Pandey. The Kashi Skt. Series 172, Banaras, 1966.
- ગ્લાસેનપ્પ : H. von Glasenapp : Die Lehre vom Karman in der Phil. der Jainas. Leipzig, 1915.
- ઘટગે : A.M.Ghatage: A Few Parallels in Jaina and Buddhist works. ABORT 17.4, 1935, pp. 340-350.
- ચતુ:શતક : Catuh-śataka of Āryadeva, ed. Pt. Vidhushekhara Bhattacharya, Calcutta, 1931.
- જાતકકથા : The Jātakas with comm., ed. V.Fausböll, London, 1877-97.
- જૈમિનીય-બ્રાહ્મણ : Jaiminiya-Brahmaṇa, ed. Sarasvatī Vihāra Series 31, Nagpur, 1954.
- તૈત્તિરીય-આરણ્યક : Taittirīya-Āraṇyaka, ed. ASS 36, 1926-27.
- તૈત્તિરીય-બ્રાહ્મણ : Taittirīya-Brahmaṇa, ed. ASS 37, 1934-38.
- થીમે-૧ : P.Thieme: Der Weg ...der Kauṣītaki-Up...with notes, etc.
- થીમે-૨ : P. Thieme: Isopaniṣad with notes, etc. JAOS 85, 1965, pp. 89-99. Kl.Sch. 1971, pp.228-238.
- દશવૈકલિક : Daśavaikālika, ed. w. Schubring, with notes, etc. The Managers: Sheth Anandji Kalianji, Ahmedabad 1932. Kl.Sch.1977, pp.111-248.
- દશવૈકલિક-નિર્યુક્તિ : Daśavaikālika and Niryukti with Haribhadra's comm. Dev.Lal. Jaina Pustakodhāra Fund No.47, Bombay 1918. Also: Ernst Leumann, ZDMG 46, 1892, pp.581-663.
- દીક્ષિત : K. K. Dixit : Early Jainism. L.D.Series 64, Ahmedabad, 1978.
- દીઘનિકાય : Dīgha-nikāya, ed. N.K.Bhagwat, Bombay, 1936.
- ધમ્મપદ : Dhammapada, ed. S.Radhakrishnana, Madras, 1966.
- નાકામુરા-૧ : Hajime Nakamura: Genshi Bukkyo no. Seiritsu, Tokyo, 1969.
- નાકામુરા-૨ : Hajime Nakamura: Common Elements in Early Jain and Buddhist Literature. IT 1983, pp. 303-330.
- નિરુક્ત : The Nirukta (of Yāska), ed. Hannes Sköld, Leipzig, 1926.
- નિર્ણયસાગર : One Hundred and Eight Up., ed. Wasudev Laxman Shastri Pansikar. Nirṇay Sāgar Press, Bombay, 1932.
- નિશીથ-ભાષ્ય : Niśītha with Bhāṣya...vols.1-4. The Āgama Sāhitya Ratnamālā 3-6. Sanmati Jñānapīṭha, Agra, 1957-60.
- પાશુપતસૂત્ર : Pāśupata-sūtra, ed. Trivandrum Skt. Series 143, Trivandrum, 1941.
- પિશેલ : R.Pischel: Gramm. der Pkt.-Sprachen, Strassburg 1890. Eng. Tr.: S.Jha, Comparative Gramm. of the Pkt. Languages, MB 2nd ed. 1965.

- પ્રવચનસાર : Pravacanasāra of Kundakunda, ed. with notes, etc. A.N. Upadhye. Jīvarāj Jaina Granthamālā 5, Sholapur, 1964.
- ફાઉવાલ્નર : Erich Frauwallner: Geschichte der Ind. phil. Vol.1, Salzburg, 1953.
- ભુઈરેનન : The Maitrāyaṇīya-Up. ed. with notes, etc. J.A.B.Buitenen. The Hague, 1962.
- બોલ્લે-૧ : W.B.Bollée: Studien zum Sūyagaḍa vol.1. Süd-asiaen-Inst.Uni. Heidelberg 24, 1977.
- બોલ્લે-૨ : W.B.Bollée: Studien zum sūyagaḍa Vol.2. Süd-asien-Inst. Uni.Heidelberg 31, 1988.
- બ્યોતિલિંગ્ક-૧ : Bṛhadāranyaka-Up. ed. O.Bohtlingk. St. Petesburg, 1889.
- બ્યોતિલિંગ્ક-૨ : Chāndogya-Up. ed. O. Bohtlingk, Leipzig, 1889.
- ‘બ્રહ્મચર્ય’ : આચાર-બંભચેર, = આચાર I.
- બ્રહ્મસૂત્ર : Brahmasūtra with Sānkarā's comm. ed. A.K.Sastri. Bombay, 1938.
- ભગવતી : Bhagavati with Abhayadeva's comm. Āgamodaya Samiti 12-14 Bombay, 1918-21.
- ભટ્ટ-૧૯૭૮ : B.Bhatt : The Canonical Nikṣepa...E.J.Brill, Leiden 1978. Ind.Ed. Bharatiya Vidya Prakashan, Delhi, 1991.
- ભટ્ટ-૧૯૮૭ : B. Bhatt : Mahāpariṇā. The Lost Ch. in the Ācāra. 32nd AIOC, Proceedings BORI, Poona 1987, pp.353-357.
- ભટ્ટ-૧૯૮૭-૮૮ : B. Bhatt : Ācāra-Cūlas and -Niryukti: Studies 1. IT 1987-88, pp.95-116.
- ભટ્ટ-૧૯૮૯ : B. Bhatt : The Concept of Self and Liberation in Early Jaina Āgamas, in: Self and Consc. Indian Interpretation. Centre for Ind. and Inter-rel. Studies, Rome 1989, pp. 132-172.
- ભટ્ટ-૧૯૯૩ : B. Bhatt : Ācāra-Cūlas and -Niryukti:Studies 2 (Mahā. Biog.) Jaina Studies in Honour of J. Deleu, Tokyo, 1993, pp.85-121.
- ભટ્ટ-૧૯૯૫ : B.Bhatt: The Idea of Ahimsā...B.J.Res.Inst. Ahmedabad, 1995.
- મનુસ્મૃતિ : Manusmṛti, ed. V. S. Pansikar, Bombay, 1933.
- મહાભારત : Mahābhārata, critical ed. V.S.Sukthankar, Poona, 1933-40.
- મહાભાષ્ય : Mahābhāṣya of Patañjali on Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, ed. F. Kielhorn. Reprint: Osnabrück 1970. Ind.Ed. K.V.Abhyankar, Poona, 1962-65.
- મહાવસ્તુ : Mahāvastu, ed. E.Senart, Tokyo 1977: Reprint.
- માલવણીઆ : Pt. D. Malvaniya: Beginnings of Jain Phil. in the Ācāra...Stud.zum Jainismus u.Buddhismus. ANTS 23, 1981, pp. 151-153.
- માંડુક્યા-ઉપકારિકા : Māṇḍūkya-Up.: Karikā, ed. T.E.Wood. Honolulu, 1990.
- મૂલાચાર : Mūlācāra of Vaṭṭakera with comm. ed. Mānik. Dig. Jaina Granthamālā 18,23. Bombay 1980.
- મેરુતંત્ર : Merutantra, ed. Laxmi-Venkateshvara Press, Bombay, 1908
- યાકોબી-૨૨ : H.Jacobi: Ācāra and Kalpasūtra, SBE 22, 1884. Reprint: MB 1964, Dover Publ. New York, 1968
- યાકોબી-૪૫ : H.Jacobi: Sūtrakṛta and Uttarādhyayana, SBE 45, 1895. Reprint: MB 1964, Dover Publ. New York, 1968.
- યાજિમા : M. Yajima: A Note on Āyaraṅga...I.2.6.3. Sambodhi 9,1-4, L.D.Inst., Ahmedabad 1980-81, pp.69-75.
- યાસ્ક : જુઓ ‘નિરુક્ત’.
- યુબેરસિખ : übersicht über die Āvaśyaka Lit. by E. Leumann, ed. W. Schubring. ANIS 4, 1934.
- યોગસૂત્ર : Yogasūtra of Patanjali with Vyāsa's comm. ed. B.D.Basu Sacred Books of the Hindus 4, Allahabad 1912. Reprint: AMS, New York, 1974.
- રોએર : The Twelve Principal Up. Vols.1-3, ed. E.Roer. ALB 1931-32.
- લોથમાન : Ernst Leumann: Beziehung der Jaina-Lit. zu anderen Lit.-Kreisen Indiens. Orientalisten Congress 6, Leiden, 1883.
- વટ્ટકેર : જુઓ ‘મૂલાચાર’
- વિટ્ઝેલ : M.Witzel: Tracing the Vedic Dialects. Publ.De L'Inst.Civil. Ind. 8.55, Paris 1989, pp.97-265.
- વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ : Viṣṇudharmottara-Purāṇa, ed. Bombay, 1969.

- વેત્તલેર-૧૯૮૬ : A.Wezler: Cattle, Field and Barley. ALB 50, 1968,pp.431-477.
- વેત્તલેર-૧૯૮૭ : A.Wezler: on the Term antah-samjñā. ABORT 1987, pp.111-131.
- વેલર : F.Weller: Versuch einer Kritik der Kathopaniṣad. Berlin, 1953.
- વ્યાસ(ભાષ્ય) : જુઓ “યોગસૂત્ર”.
- શતપથ-બ્રાહ્મણ : Śatapatha-Brahmaṇa, ed. W.Caland, Delhi 1983 (Kaṇva), 1989 (Mādhyandini).
- શસ્ત્રપરિજ્ઞા : આચાર I.1.
- શારપેન્ડીઅર : જુઓ “ઉત્તરાધ્યયન”.
- શાસ્ત્રી-૧ : Pt. A. Mahadev Sastri, ed. The Yoga Ups. ALB, 1920.
- શાસ્ત્રી-૨ : Pt. A. Mahadev Sastri, ed. The Sāmānya Ups. ALB, 1921.
- શાંકર-ભાષ્ય : જુઓ “બ્રહ્મસૂત્ર”.
- શાંખાયન-ગૃહ્યસૂત્ર : Śaṅkhayana-Gr̥hyasūtra, ed. S.R.Sehgal, Delhi, 1960.
- શીલાંક : Ācāra, Sūtrakṛta, Ācāra-Niryukti, Sūtrakṛta-Niryukti together with Skt.-prose comm. by Śīlāṅka, ed. muni Jambūvijayaājī, MB, 1978.
- શૂબ્રીંગ : W.Schubring: Lehre d.Jainas ...Eng.Tr.: The Doctrines of the Jainas..by W.Beurlen. MB, 1962.
- શૂબ્રીંગ-આચાર : Ācārāṅga I, criti. ed. by W. Schubring. Abhand. Kunde. Morgen. 12.4, Leipzig 1910. Reprint:Nandeln, 1966.
- શૂબ્રીંગનો.મ. : W. Schubring: Worte Mahāvīras. Quelle der Religi-gesch. 14.7.ix, Göttingen 1926.
- શ્મિત ડાઉસેન : L. Schmithausen: The Problems of Sentience of Plants in Earliest Busshism. Stud. Phil. Buddh. Monog. Series 6, Tokyo, 1991.
- શ્રાડર : F. O. Schrader: über den Stand der Ind. Phil. zur Zeit Mahāvīras and Buddhas. Strassburg, 1902.
- શ્રાડર-ઉપ : F. O. Schrader, ed. Minor Ups. ALB 1012.
- સમયસાર : Samayasāra of Kundakunda, ed. Chakravarti A., Bharatiya Jñanapīṭha, Delhi, 1971.
- સમવાય : Samavāya with Abhayadeva's comm., Ahmedabad, 1938.
- સંયુતનિકાય : Samyutta-nikāya, ed. Pali Text Society, London, 1960.
- સામવેદ : Sāmaveda, ed. Th. Benfey, Leipzig 1848. Reprint, 1969.
- સુત્તનિપાત : Sutta-nipāta, ed. The Sacred Books of the Buddhists 15, London, 1947.
- સુશ્રુતસંહિતા : Suśruta-samhitā, ed. Kaviraj Ambikadutta, Varanasi, 1959.
- સૂત્રકૃતાંગ : જુઓ “શીલાંક”.
- સૂત્રકૃતાંગ-ચૂર્ણિ : Sūtrakṛta-Cūrṇi, ed. RKSS, 1941.
- સૂત્રકૃતાંગ-નિર્યુક્તિ : જુઓ “શીલાંક”.
- સેલોમન : R. Salomon: A Linguistic Analysis of the Muṇḍaka-Up., Wiener Zeitschrift 25, Vienna, 1981, pp.91-105.
- હરિભદ્ર : જુઓ “આવશ્યક-નિર્યુક્તિ”.
- હાઈમાન : Betty Heimann: Varuṇa-Rta-Karma. Betrag. zur Lit.-wiss. and Geist-gesch. Indi., Bonn, 1926, pp.201-214.
- હાઉશિષ્ટ : R. Hauschild: ed. Die Śvetāśvatara-Up. with notes, etc. Abhand. F. d. Kunde. Morgen. 173. Kraus Reprint, Nandeln, 1966.
- હાનેફેલ્ડ : E. Hanefeld: Philosophische Haupttexte der ält.-Up. Wiesbaden, 1976.
- હેર્ટલ : Muṇḍaka-Up., ed. J.Hertel with notes, etc., Leipzig, 1924.
- હેસ્ટરમાન : J. C. Heesterman: Non-violence and Sacrifice. IT 12, 1984, pp. 119-127.
- હેસ્ટરમાન-(સમાવર્તન) : J. C. Heesterman: The Return of the Veda-Scholar (Samāvartana). F. B. J. Kuiper Fel. Vol., The Hague, 1968, pp. 436-447.
- હોર્શ : P. Horsch: Buddhismus and Upaniṣaden. F. B. J. Kuiper Fel. Vol. The Hague 1968, pp. 462-477.
- હુમ : R. E. Hume: The Thirteen Principal Ups., Oxford Uni. Press, Oxford, 1962.

(૩) ઉપનિષદો = સંકેત-સૂચિ.

ઈશ=	જુઓ. “થીમે-૨”.	પરમહંસ=	જુઓ “શ્રાડર-ઉપ”.
આરુણિ=	જુઓ “શ્રાડર-ઉપ”.	પરમહંસપરિવ્રાજક=	જુઓ “શ્રાડર-ઉપ”.
ઐતરેય=	જુઓ “રોએર”.	પ્રશ્ન=	જુઓ “રોએર”.
કઠ=	જુઓ “બેલર”.	બૃહદારણ્યક=	જુઓ “બ્યોતલિંગક-૧”.
કેન=	જુઓ “રોએર”.	ભિક્ષુક=	જુઓ “શ્રાડર-ઉપ”.
કૌષીતકિ=	જુઓ “થીમે-૧”.	મહા=	જુઓ “નિર્ણયસાગર”.
કૌષીતકિ-બ્રાહ્મણ=	જુઓ “કોવેલ”.	મુંડક=	જુઓ “હોર્ટેલ”.
ક્ષુરિકા=	જુઓ “નિર્ણયસાગર”.	મૈત્રાયણિ=	જુઓ “બુઈટેનન”.
ગર્ભ=	જુઓ “શાસ્ત્રી-૨”.	યોગશિખા=	જુઓ “નિર્ણયસાગર”.
છાંદોગ્ય=	જુઓ “બ્યોતલિંગક-૨”.	વરાહ=	જુઓ “નિર્ણયસાગર”.
જાબાલ=	જુઓ “શ્રાડર-ઉપ”.	શાટયાયનીય=	જુઓ “શ્રાડર-ઉપ”.
જૈ મિનીય ઉપ-બ્રાહ્મણ=	જુઓ “ઓર્ટેલ”.	ષેતાશ્વતર=	જુઓ “હાઉશિલ્ટ”.
તેજોબિંદુ=	જુઓ “શાસ્ત્રી-૧”.	સર્વસાર=	જુઓ “શાસ્ત્રી-૨”.
તૈત્તિરીય=	જુઓ “રોએર”.	સંન્યાસ=	જુઓ “CD”.
નારદપરિવ્રાજક=	જુઓ “શ્રાડર-ઉપ”.		

Addenda*

પૃ. નં.	પં. નં.	ઉમેરો
૯	૧૦	હૃષ્યતે (પ.૭ પછી - સરખાવો : મનુસ્મૃતિ, ૬.૫૭).
૧૧	૨૭	... સરખાવી શકાય પછી - (વળી સરખાવો : બૌદ્ધ પારિભાષિક “ધર્મ” શબ્દ : આચાર I ૧.૫.૪૫).
૧૪	૩૬	... નોંધ પૃ. ૯૭ પછી - તથા મોર્ટન - સ્મિથ, પાનું ૧૬૦, નોંધ ૮).
૨૪	૩૨	તે જ અર્થ-પછી-માં આર્ય શબ્દ...
૨૫	૨	... પર્યાયવાચી પછી - કે સમાન પણ ભિન્ન વર્ગ તરીકે.
	૮	(જુઓ ઉપર) પછી - બ્રાહ્મણ અને શ્રમણમાં લાક્ષણિક સમાનતા છે, જેમ કે બ્રાહ્મણ = વિપ્રમાં વિષ્ ધાતુ ઉપથી તે કલ્પી શકાય છે એવું કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે.
૩૨	૧૫	... ઋગ્વેદ પછી - સૂક્તોના...આપે છે પછી - (જુઓ ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૫.૨ ઇન્દ્રસ્ય નુ વીર્યાણિ પ્રવોચં...).
	૧૯	૬.૮ સક્કેવ દેવાહિવર્ઘ
	૨૨	૬.૧૮ વણેસુ વા નંદણમાહુ સેટ્ટં...
૪૩	૧૭	..પા. ટી. ૩૨ માં છેલ્લે - વળી જુઓ યાકોબી-૪૫ (પાનું ૪૧૮) અને શ્રાડર (પાનું ૪૧ તથા નોંધ ૧).
	૪૪	(પા. ટી. ૩૬) સૂલભદ્ર-વાંચો સ્થૂલભદ્ર
૪૬	૨૪	‘મેરુતંત્ર’ પછી ઉમેરો -
		મોર્ટન સ્મિથ : R. Morton Smith : The Early Heresies in the Development of Indian Religion, I. T. 2, 1994, pp. 149-198

* અહીં દર્શાવેલ ઉમેરો પુસ્તક છપાયા પછી લેખક તરફથી મળ્યા હોવાથી અલગ રજૂ કર્યા છે.

